

2-21 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ελλάδα, η χώρα των σπηλαίων.

● Η ελληνική σπηλαιολογία. Η ιστορία της και η έρευνα για τη μορφή και το περιεχόμενο των σπηλαίων.

● Επτάμισι χιλιάδες σπήλαια. Η διάσωσή τους προϋποθέτει προγραμματισμένη αξιοποίηση με νέες τεχνικές.

● Οι παλαιοντολογικές ανασκαφές στο Πικέριμ Αττικής, στα Τουρκοβούνια και στα σπήλαια «Χαρκαδιό» και Πετραλώνων Χαλκιδικής.

● Οι πρώτες κατοικίες. Ο άνθρωπος των σπηλαίων στην παλαιολιθική εποχή και τα αρχαιολογικά ευρήματα.

● Η λατρεία του Πανός. Τα σημαντικότερα σπήλαια της Αττικής που ήταν αφιερωμένα στον τραγοπόδαρο θεό.

● Χριστιανικά λατρευτικά ιερά. Οι υπόσκαφες και σπηλαιώδεις εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο.

● Βάραθρα και καταδύσεις. Ο ειδικός εξοπλισμός και οι τεχνικές γνώσεις για την εξερεύνηση των σπηλαίων.

● Θρύλοι και παραδόσεις. Λαογραφία των σπηλαίων, Μελιδόνι, Αγία Σοφία, Περιστέρι, Σεντόνι και Δρακότρυπα.

● Η ζωή στα σπήλαια. Πλούσια πανίδα από κουκουβάγιες, νυχτερίδες και τρωγλόβια είδη.

● Σπηλαίτες και Σπηλιώτες. Από τον μύθο του Κενταύρου Χείρωνα και σπηλαιώδη παιδιά, στους Αγίους της Ορθοδοξίας.

22 ΒΙΒΛΙΟ

Οι νέες εκδόσεις.

23 ΓΕΥΣΕΙΣ

Οίνος ο αγαπητός. Συνταγή μαγειρικής.

24 ΘΕΑΜΑΤΑ

Κινηματογράφοι και θέατρα.

25-31 ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Το πρόγραμμα της εβδομάδας.

Υπεύθυνος «Επτά Ημερών»
ΒΗΣ. ΣΤΑΥΡΑΚΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ελλάδα, η χώρα των σπηλαίων

Μνημεία τα σπήλαια που ο ΟΗΕ χαρακτήρισε «πολιτιστική κληρονομιά»

Κρυστάλλινοι σταλακτίτες σε εντυπωσιακούς σχηματισμούς αντανακλώνται στα νερά του λιμναίου σπηλαίου «Γλυφάδας» Διρού, στη Μάνη.

Η ΦΥΣΗ θέλησε την Ελλάδα πρώτη χώρα σε αριθμό και ποικιλία σπηλαίων. Με τη βοήθεια του νερού αξιοποίησε το ελληνικό υπέδαφος που τα πετρώματά του είναι κατά 60% ασβεστολιθικά, για να δημιουργήσει περισσότερα από 7.500 χερσαία και λιμναία σπήλαια, κατακόρυφα βάραθρα και υπόγεια ποτάμια. Μέσα τους υπάρχουν κρυστάλλινοι σχηματισμοί από σταλακτίτες και σταλαγμίτες, μεμονωμένες ή αλυσιδωτές λίμνες και απόκοσμοι καταρράκτες.

Η παραμυθένια ομορφιά των ελληνικών σπηλαίων δεν μπορεί να μεταφερθεί ολόκληρη στις σελίδες ενός αφιερώματος. Παρουσιάζεται, όμως, η ιστορία τους από την εποχή που υπήρξαν ασφαλή καταφύγια για ζώα και κατοικίες για ανθρώπους. Μαρτυρίες αποτελούν τα παλαιοντολογικά και αρχαιολογικά ευρήματα που θα επιτρέψουν στον αναγνώστη να παρακολουθήσει μεγάλο

μέρος από την πορεία της ζωσας δημιουργίας.

Οι αρχαιολόγοι θα του υπενθυμίσουν ότι οι αρχαίοι Έλληνες λάτρευαν σε σπήλαια θεούς και ημίθεους, ενώ μία πρωτότυπη μελέτη θα τον ενημερώσει για την θεραπευτική πλευρά των σπηλαίων όπου, από την Μυκηναϊκή εποχή έως τις αρχές του 20ου αιώνα, έκλειναν τους κέ-

Επιμέλεια αφιερώματος:
Ελευθερία Τράϊλου

νταυρους ή τα σπηλαιώδη όπως ονομάστηκαν αργότερα παιδιά. Το έθιμο αυτό καθώς και η κατασκευή χριστιανικών εκκλησιών σε σπήλαια αποδεικνύουν ότι ο Νεοελληνικός Πολιτισμός αποτελεί αδιάσπαστη συνέχεια του αρχαίου.

Μια λαογραφική αναδρομή θα οδηγήσει τον αναγνώστη σε σπήλαια

όπου έζησαν δράκοντες, νεράιδες και δαιμονικά. Εάν επιθυμεί να μάθει τις τεχνικές εξερεύνησης των σπηλαίων δεν έχει παρά να ακολουθήσει τις αποστολές που οργανώνουν επιστημονικοί και αθλητικοί σύλλογοι. Ετσι θα ανακαλύψει ότι η ζωή υπάρχει οπουδήποτε μπορεί να συντηρηθεί, γιατί στον υπόγειο κόσμο των σπηλαίων ζουν σπηλαιόβιοι οργανισμοί που είναι απόγονοι μιας αρχέγονης πανίδας.

Η επιβίωση των σπηλαίων απειλείται από την τουριστική αξιοποίηση η οποία διαταράσσει τις συνθήκες που απαιτούνται για τη δημιουργία του σταλακτιτικού-σταλαγματικού διάκοσμου. Τέλος, για τις δυνατότητες μείωσης των καταστροφών ο αναγνώστης θα ενημερωθεί από τους σπηλαιολόγους οι οποίοι έχουν συγκεκριμένες προτάσεις για τη διάσωση των Ελληνικών σπηλαίων.

Ελληνική σπηλαιολογία

Η ιστορία της και η έρευνα για τη γέννηση, τη μορφή και το περιεχόμενο των σπηλαίων

Του Γρηγόρη Παπαδόπουλου

Γεωλόγου-σπηλαιολόγου, γεν. γραμματέα
Ε.Σ.Ε.

ΑΝΘΡΩΠΟΣ και σπήλαια υπήρξαν από την αρχή της δημιουργίας στενά συνδεδεμένες έννοιες. Ο άνθρωπος κατέφυγε εκεί για να προστατευθεί από τις καιρικές συνθήκες και τα άγρια ζώα, τα οποία όμως αναζήτησαν νωρίτερα από αυτόν προστασία στα σπήλαια, για να προφυλάξουν τα μικρά τους.

Σπήλαιο είναι κάθε μικρή ή μεγάλη φυσική κοιλότητα της γης, οριζόντια ή κατακόρυφη, που διανοίχθηκε κυρίως από την επίδραση του νερού. Είναι γνωστή η μεγάλη διαβρωτική επίδραση του νερού, η οποία γίνεται μεγαλύτερη σε ορισμένα πετρώματα, όπως είναι ο **ασβεστόλιθος**, που καλύπτει περίπου το 65% της Ελλάδας. Το νερό διεισδύει στα πετρώματα αυτά, διευρύνει τις σχισμές και με το πέρασμα του χρόνου σχηματίζει υπόγεια πολύπλοκα δίκτυα οχετών, τα οποία συνεχώς διευρύνονται και σχηματίζουν υδάτινες λεκάνες και κοιλότητες διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, τα **σπήλαια**. Τα περισσότερα σπήλαια αποτελούνται από ακανόνιστες αίθουσες, που επικοινωνούν με στοές, πολλά περιέχουν ποταμούς, καταράκτες και λίμνες.

Διάκοσμος

Το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό όμως των σπηλαίων είναι ο διάκοσμός τους. Είναι οι σταλακτίτες και οι σταλαγμίτες, ποικιλόχρωμοι και πολύμορφοι, εύθραυστοι ή τεράστιοι, ευθύγραμμοι ή ακανόνιστοι, και όλοι μοναδικοί.

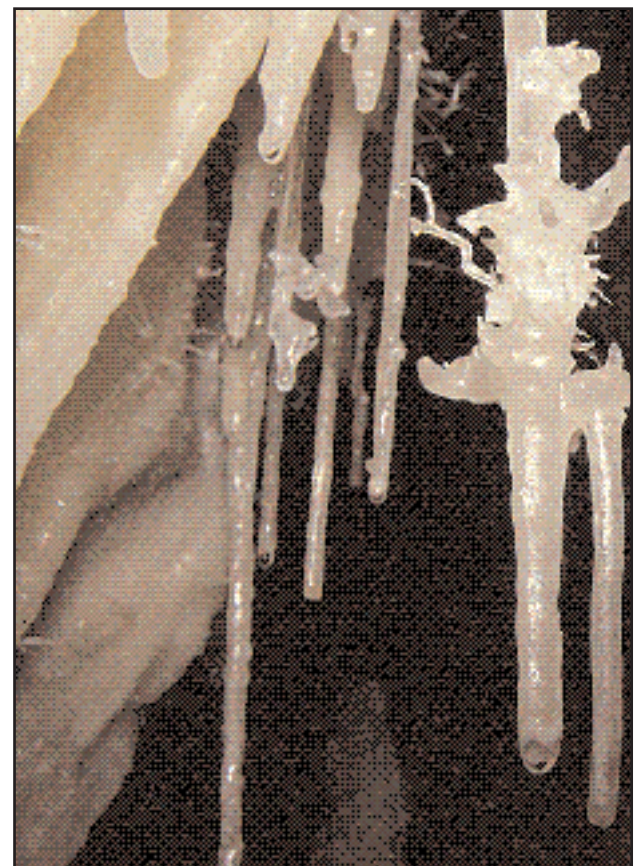
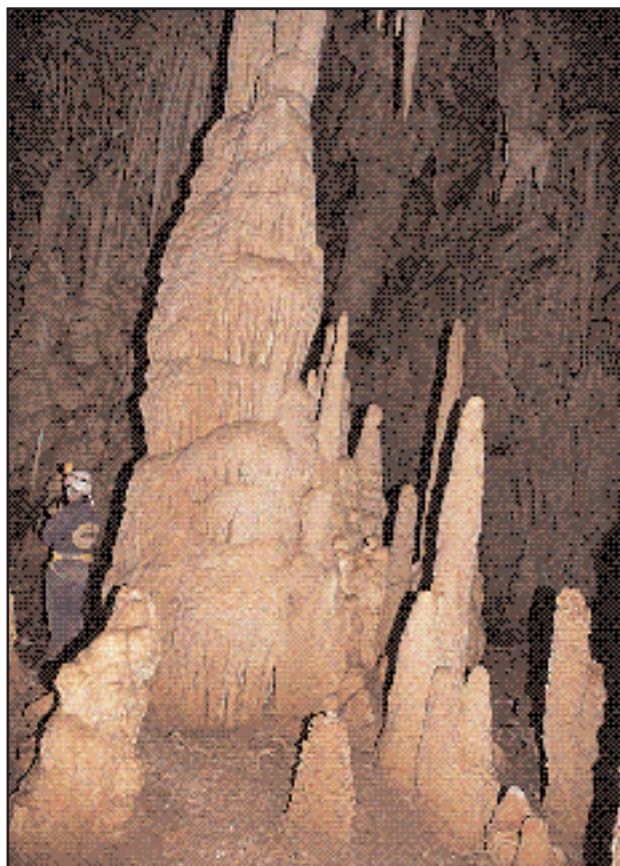
Σταγόνα - σταγόνα το νερό κατεβαίνει από την οροφή του σπηλαίου. Το νερό αυτό, το οποίο είναι πλούσιο σε ανθρακικό ασβέστιο διαλυμένο, λόγω της επίδρασης του διοξειδίου του άνθρακα, χάνει κατά τη διάρκεια της σταγονοροής μέρος του αερίου αυτού και αφήνει μικρή ποσότητα ανθρακικού ασβεστίου σε κρυσταλλική μορφή. Ετσι σιγά-σιγά δημιουργείται ο σταλακτίτης, από την οροφή προς το δάπεδο του σπηλαίου.

Το νερό εξάλλου που πέφτει από τον σταλακτίτη, περιέχει ανθρακικό ασβέστιο, το οποίο αφήνει κατά την επαφή του με το δάπεδο και έτσι σχηματίζεται σταδιακά ο σταλαγμίτης. Όσο ταχύτερη είναι η σταγονοροή, τόσο μεγαλύτερη είναι και η ανάπτυξη των σταλαγμιτών, μικρότερη όμως των σταλακτιτών, λόγω της μικρότερης απόθεσης ανθρακικού ασβεστίου. Οι χρωματισμοί τους

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Υπόγειος ποταμός στο σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου Ευβοίας. Είναι κατάλληλο για αθλητική σπηλαιολογία, λόγω των δυσκολιών που παρουσιάζει.

Αριστερά: σπήλαιο Αλιστράτης Σερρών. Σταλακτιτικός στολισμός. Δεξιά: ο θαυμαστός μικρόκοσμος του σπηλαίου. Διακρίνεται η σταγονοροή, η οποία δημιουργεί σταλακτίτες.

Συνέχεια από την 3η σελίδα

προέρχονται από τη σύσταση των πετρωμάτων, που βρίσκονται πάνω από την οροφή του σπηλαίου.

Σπηλαιολογία

Η γένεση, η μορφή και το περιεχόμενο των σπηλαίων αποτελούν το ερευνητικό αντικείμενο της σπηλαιολογίας, που μελετά τα σπήλαια και γενικά τα **καρστικά** φαινόμενα. Παρά το γεγονός ότι είναι μια νέα σχετικά επιστήμη (150 χρόνων), σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη και έδωσε απαντήσεις σε πλήθος ερωτήματα, όπως η προέλευση των πηγών σε περιοχές ασβεστολιθικές, η μελέτη της κυκλοφορίας των υπόγειων νερών και ο τρόπος της πιθανής μόλυνσής τους, η δυνατότητα της στροφής των υπόγειων νερών προς την επιφάνεια, κ.ά.

Χάρη στη σπηλαιολογία διαπιστώθηκε ότι τα σπήλαια είναι σημαντικά **αρχεία πληροφοριών** για τις επιστήμες της γεωλογίας, της παλαιοντολογίας, της αρχαιολογίας, της βιολογίας, της κλιματολογίας, της ζωολογίας, της ανθρωπολογίας, της λαογραφίας, της ιστορίας, κ.ά.

Πρώτες έρευνες

Στην Ελλάδα, οι πρώτες σπηλαιολογικές έρευνες μπορεί να θεωρηθεί ότι άρχισαν ύστερα από την επανάσταση του 1821, όταν οι πρόγονοί μας αναγκάστηκαν, για να αποφύγουν τον Τούρκο κατακτητή, να χρησιμοποιήσουν τα σπήλαια για καταφύγιο ή οχυρά.

Επιστημονικά ασχολήθηκαν με τα ελληνικά σπήλαια, στην αρχή ξένοι κυρίως φυσιοδίφες, όπως ο Γερμανός Findler (1841) στο σπήλαιο «Καταφύκι» Κύθνου. Το 1891, ο Γάλλος E. Martel, ο αποκαλούμενος «πατέρας της Σπηλαιολογίας», μαζί με τον Έλληνα νομομηχανικό Ν. Σιδερίδη, τον Ι. Κορρέ και άλλους Γάλλους, που εργάστηκαν στις καταβόθρες της Τριπόλεως, λόγω του υδρολογικού και σπηλαιολογικού τους ενδιαφέροντος.

Το 1910 ο Αγγλος R. Cole ασχολήθηκε με τις καταβόθρες της Κωπαΐδας. Πολλές έρευνες σε σπήλαια,

«Δικταίο Αντρο» Κρήτης. Η αιθάλη από τα κεριά που χρησιμοποιούν οι επισκέπτες έχει καλύψει τον σταλακτιτικό διάκοσμο.

κυρίως της Αττικής, που παρουσιάζαν παλαιανθρωπολογικό ενδιαφέρον έκανε ο Αυστριακός A. Marcovits το 1928, πολλές εργασίες του οποίου, όπως και συλλογές του βρίσκονται στο ανθρωπολογικό μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο αρχαιολόγος Ανδρέας Σκιάς πραγματοποίησε ανασκαφικές εργασίες στο σπήλαιο «Πανός» ή «Λυχνοσπηλιά» της Πάρνηθας (1901), καθώς και ο αρχαιολόγος Κ. Ρωμιαίος (1905), ο Σ. Αρβα-

νιτόπουλος (1910) και άλλοι.

Και ενώ ως πρώτοι ξένοι επισκέπτες των ελληνικών σπηλαίων αναφέρονται οι Γάλλοι Μαρκήσιος De Noindel (1673 στο σπήλαιο Αντιπάρου), ο Tournetort (1675) και άλλοι, οι Έλληνες Ν. Σχοινιάς και Ν. Γεωργιάδης αναφέρονται ως οι πρώτοι επισκέπτες του σπηλαίου Κενταύρου Χείρωνα, στο Πήλιο το 1883 και 1884 αντίστοιχα.

Από το 1920 άρχισαν οι οργανωμέ-

νες επισκέψεις σε σπήλαια από τα μέλη των πρώτων φυσιολατρικών σωματείων, τα οποία στα προγράμματα των εκδρομών τους περιλάμβαναν και επισκέψεις στα τότε γνωστά σπήλαια κυρίως της Αττικής, της Αντιπάρου, του Παρνασσού και αλλού.

Ο «Παν»

Ο φυσιολατρικός σύνδεσμος «Παν» (1927), με αρχηγό τον καθηγητή γεωγράφο και πρωτοπόρο της ελληνικής ορειβασίας Γιάννη Σαρρή, δημιούργησε ομάδα που επισκεπτόταν τα ελληνικά σπήλαια. Ομως, η πρώτη οργανωμένη σπηλαιολογική ομάδα που διέθετε τα απαραίτητα τεχνικά μέσα (σκάλες, σχοινιά, φωτιστικά, κ.λπ.) ήταν του Ελληνικού Ορειβατικού Συνδέσμου, που τα χρησιμοποιούσε για πρώτη φορά στην κατάβαση του βαράθρου (38 μ.) του σπηλαίου Παιανίας Αττικής, το 1933. Ακολούθησαν πολλές σπηλαιολογικές επισκέψεις τόσο από το σχετικό τμήμα του «Πανός», που υπήρξε το λίκνο της ελληνικής σπηλαιολογικής εταιρίας, όσο και από τον Ορειβατικό Σύνδεσμο. Σχετικές δημοσιεύσεις έγιναν στο περιοδικό «Βουνό» και στο περιοδικό του «Πανός».

Ε.Σ.Ε.

Στην πρώτη Διεθνή Σπηλαιολογική Συνάντηση, που έγινε το 1949 στη Βαλάνς της Γαλλίας, συμμετείχε ως επίσημος αντιπρόσωπος της Ελλάδας ο φυσικός και γεωλόγος Γιάννης Πετρόχειλος, που ήταν ο υπεύθυνος της σπηλαιολογικής ομάδας του «Πανός». Τότε κρίθηκε αναγκαία η δημιουργία ενός αμιγώς σπηλαιολογικού φορέα, για τη συστηματική και επιστημονική μελέτη των σπηλαίων.

Το 1950 ιδρύθηκε η Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρία (Ε.Σ.Ε.) από τους Γιάννη και Άννα Πετροχειλου, το Γιάννη Καψαμπέλη, το Γερ. Μοντεσάντο, τον Αλ. Χαρολδίδη, που ανήκαν στον «Πάνα», καθώς και άλλους λάτρεις της σπηλαιολογίας.

Από τότε άρχισε η συστηματική εξερεύνηση, χαρτογράφηση, φωτογράφιση και μελέτη από επιστημονική και τουριστική πλευρά των ελληνικών σπηλαίων, αλλά και η προαγω-

Αριστερά: βανδαλισμοί σε ελληνικό σπήλαιο. Σπασμένος σταλακτιτικός διάκοσμος. Δεξιά: απολιθωμένο σαρκοβόρο ζώο που βρέθηκε στα νέα τμήματα του σπηλαίου «Γλυφάδας» Διρού.

γή της αθλητικής σπηλαιολογίας και η προσπάθεια για την ανάδειξη και προστασία των σπηλαίων.

Τα αποτελέσματα των ερευνών της ΕΣΕ συνθέτουν ένα μοναδικό αρχείο, που περιλαμβάνει φακέλους 7.500 σπηλαίων. Για την προώθηση της σπηλαιολογίας στην Ελλάδα οργανώνει επίσης τακτικά σεμινάρια επιστημονικής και αθλητικής σπηλαιολογίας, που απευθύνονται σε νέους. Για το έργο της βραβεύτηκε το 1986 από την Ακαδημία Αθηνών.

Είναι μέλος της Διεθνούς Ενώσεως Σπηλαιολογίας (U.I.S.), διαθέτει τοπικά τμήματα στην Κρήτη, τη Βόρεια Ελλάδα κ.ά και έχει διοργανώσει τέσσερα διεθνή σπηλαιολογικά συμπόσια. Ίδρυσε το Γραφείο Ελλάδας στη Σπηλαιολογική Ομοσπονδία της ΕΟΚ με εκπρόσωπο τον επίκουρο καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κ. Γεώργιο Θεοδώρου. Στόχος της Ομοσπονδίας είναι η προώθηση της έρευνας, η σπηλαιολογική εκπαίδευση νέων σπηλαιολόγων, η προστασία των σπηλαίων κ.ά.

Ο πρώτος κρατικός φορέας, που κατάλαβε τη σημασία και σπουδαιότητα των ελληνικών σπηλαίων για την εθνική οικονομία και τον τουρισμό της χώρας ήταν ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού. Από το 1960 αξιοποίησε τα σπήλαια Διρού Λακωνίας, Παιανίας Αττικής κ.α., με τη συμβολή της Ε.Σ.Ε.

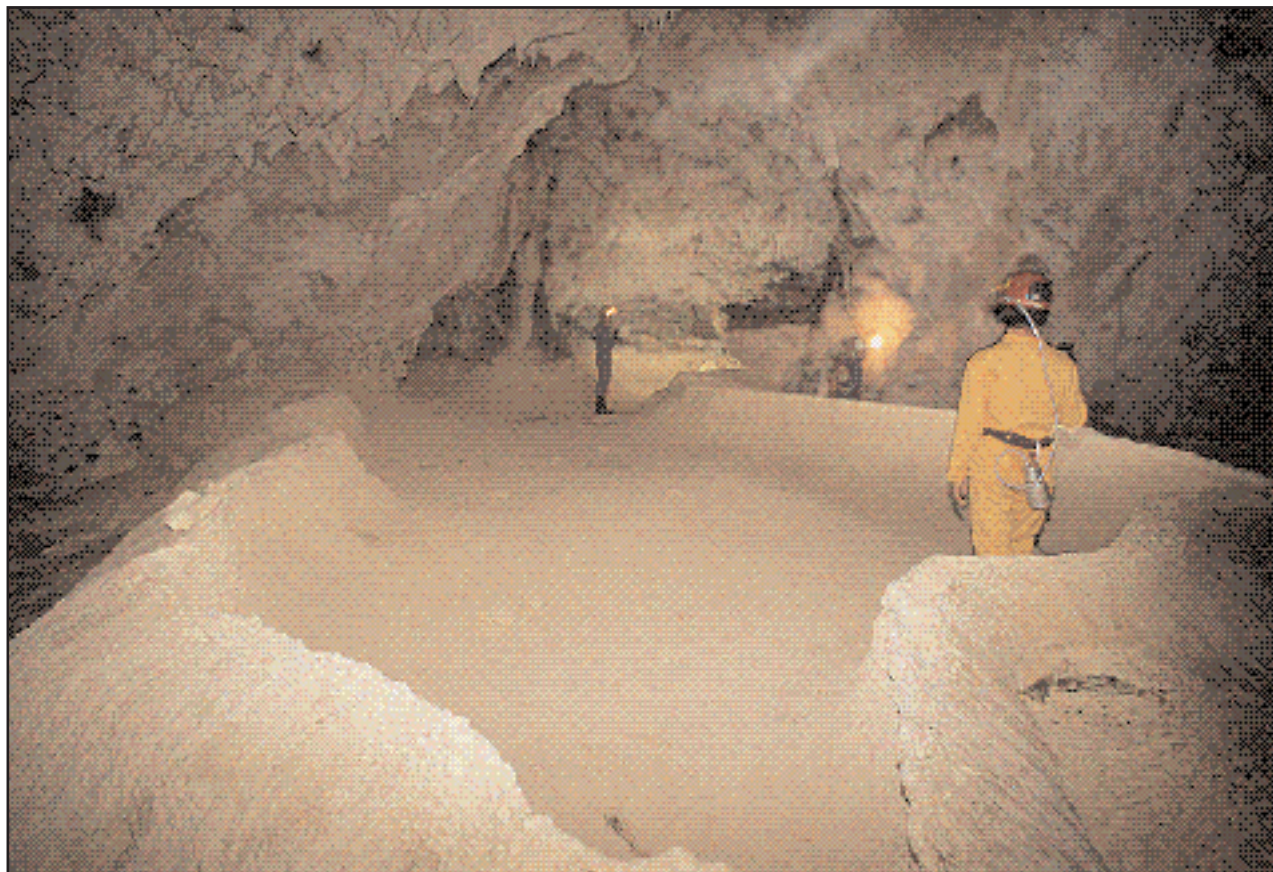
Το 1977 ιδρύθηκε με το νέο κανονισμό του Υ.Π.Ο. η Εφορία Παλαιολογίας και Σπηλαιολογίας, η οποία είναι ο αρμόδιος κρατικός φορέας σε θέματα σπηλαίων και η οποία ουσιαστικά στελεχώθηκε από το 1982.

Το 1983, με υπουργική απόφαση, τα σπήλαια χαρακτηρίστηκαν ως μνημεία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και εντάχθηκαν στο γνωστό αρχαιολογικό νόμο του 1932.

Το 1982 ιδρύθηκε ο Σπηλαιολογικός Ελληνικός Εξερευνητικός Όμιλος (ΣΠΕΛΕΟ) από ορισμένα πρώην μέλη της Ε.Σ.Ε. και νέους ερευνητές. Ασχολείται κυρίως με την αθλητική σπηλαιολογία, στην οποία δραστηριοποιούνται και άλλες μικρές ομάδες.

Το τεράστιο έργο που προσφέρουν στη χώρα μας ανιδιοτελώς οι Έλληνες σπηλαιολόγοι δεν υποστηρίζεται επαρκώς από την Εφορία Παλαιολογίας και Σπηλαιολογίας του ΥΠΠΟ. Θα πρέπει δε να τονισθεί, ότι τα προηγούμενα χρόνια παρεμπόδιζε το αξιόλογο για τη χώρα και το κοινωνικό σύνολο έργο τους.

Για την προώθηση της σπηλαιολογίας επιβάλλεται η προώθηση ενός ολοκληρωμένου θεσμικού πλαισίου για τα σπήλαια, το οποίο θα καθορίζει επακριβώς τις αρμοδιότητες των εμπλεκόμενων κρατικών φορέων (ΥΠ.ΕΘ.Ο, ΥΠ.ΠΟ, - Ε.Ο.Τ.), των Ο.Τ.Α., των Ανωτάτων Εκπ/κών Ιδρυμάτων, καθώς και των σπηλαιολογικών Ν.Π.Ι.Δ. Θα πρέπει καθένας να γνωρίζει τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματά του, γιατί όλοι φροντίζουν για τη μελέτη και διάσωση της εθνικής μας κληρονομιάς. Το έργο των μη κρατικών φορέων είναι ακόμη πιο δύσκολο και πρέπει να εκτιμηθεί κατά το σωστό και δίκαιο τρόπο, γιατί οι

Εξερευνώντας το σπήλαιο «Νεραϊδοσπηλιά» Βάργιανης Φωκίδας. Το χειμώνα η εικονιζόμενη λεκάνη μετατρέπεται σε λίμνη.

Σπήλαιο «Γλυφάδα» Διρού Λακωνίας. Λιμναίο τμήμα. (φωτογραφίες Γ. Αβτζής, Ε.Σ.Ε).

Έλληνες σπηλαιολόγοι δεν έχουν την υποστήριξη του κρατικού προϋπολογισμού στις πολυδάπανες αποστολές εξερευνήσεων και δαπάνες μετακινήσεων, όπως οι ξένοι συναδέλφοί τους.

Η πολιτεία οφείλει να εκτιμήσει

το σημαντικό έργο των σπηλαιολόγων και να υποστηρίξει τους φορείς τους με μια πάγια επιχορήγηση, διαθέτοντας ένα μικρό ποσοστό από τις εισπράξεις των ήδη αξιοποιημένων τουριστικά σπηλαίων, τα οποία άλλωστε αναδείχθηκαν σε

πόλο έλξης ξένων και Ελλήνων με τη συμβολή τους.

Επίσης, να μεριμνήσει για την προβολή την σωστή αξιοποίηση των ελληνικών σπηλαίων, που η προστασία τους είναι στόχος και αίτημα των Ελλήνων σπηλαιολόγων.

Επτάμισι χιλιάδες σπήλαια

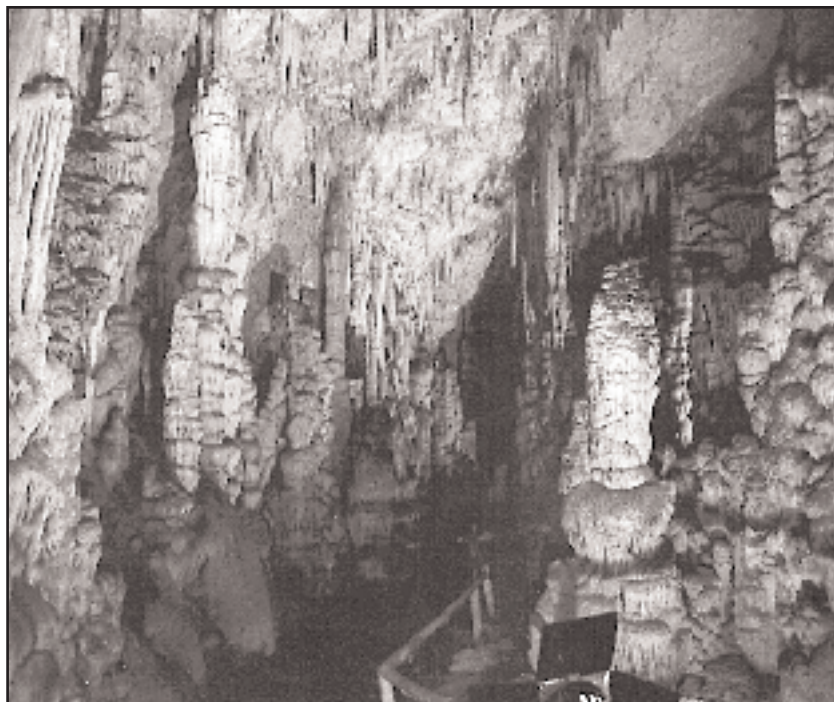
Η διάσωσή τους προϋποθέτει προγραμματισμένη αξιοποίηση με νέες τεχνικές ηλεκτροφωτισμού

Της **Ελευθερίας Τράιου**

Η ΕΛΛΑΔΑ είναι η πρώτη χώρα σε αριθμό σπηλαίων, βάραθρων και υπόγειων ποταμών που ομορφάνουν τα σωθικά της με μαγευτικούς σταλακτίτες και σταλαγμίτες, κρυστάλλινες λίμνες και απόκοσμους καταρράκτες. Η φύση χρειάστηκε χιλιάδες χρόνια για να δημιουργήσει τον θαυμαστό κόσμο των σπηλαίων που γοήτευσε τόσο τους αρχαίους Έλληνες ώστε να θεωρήσουν αντάξιο τόπο για τη γέννηση του Κρητογένη Δία, το Ιδαίο και το Δικταίο Αντρο.

Με τη σοφία που τη διακρίνει, η φύση έκρυψε την θεία τούτη ομορφιά στα βάθη της γης, ασφαρίζοντας την από μάτια ανθρώπων ανίκανων να την σεβαστούν. Στον αιώνα, όμως, των οικολογικών καταστροφών και των τουριστικών αξιοποιήσεων που συχνά γίνονται με προχειρότητα και μοναδικό γνώμονα το κέρδος, ορισμένα σπήλαια απειλούνται με καταστροφή. Μαζί τους πεθαίνουν σπηλαιόβιοι οργανισμοί που είναι απόγονοι μιας αρχέγονης πανίδας και πέρα από το επιστημονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, αποτελούν μέρος του οικοσυστήματος των σπηλαίων.

Πριν αναφερθούμε στην αξιοποίηση που αποτελεί πάντα την αρχή του τέλους κάθε σπηλαίου, υπενθυμίζουμε ότι στη χώρα μας έχουν καταγραφεί περισσότερα από 7.500 σπήλαια. Δέκα περίπου από αυτά είναι τουρι-

Σπήλαιο Δικταίο Αντρο Ψυχρού Λασιθίου. Η αιθάλη, από τα κεριά που χρησιμοποιούν οι επισκέπτες, έχει καλύψει τον σταλακτιτικό διάκοσμο.

στικά αξιοποιημένα και άλλα τόσα υπό αξιοποίηση. Την εκμετάλλευσή τους έχουν διάφοροι φορείς, όπως ο ΕΟΤ, το ΥΠΠΟ, και τοπικές αρχές (Δήμοι, κοινότητες).

«Γλυφάδα»

Ανάμεσα στα πρώτα ξεχωρίζει το σπήλαιο «Γλυφάδα» που βρίσκεται

στον όρμο Διρού Μάνης, έχει τουριστική διαδρομή 1.800 μέτρα και είναι το ωραιότερο λιμναίο σπήλαιο στον κόσμο.

Το σπήλαιο Περάματος Ιωαννίνων διαθέτει ποικίλες σταλακτιτικές μορφές σε μοναδικούς σχηματισμούς ενώ το σπήλαιο «των Λιμνών» Καστριών Αχαΐας έχει 13 κλιμακωτές λί-

μνες και αστραφτερά τοιχώματα από κρυστάλλους του ασβεστίτη. Το μήκος του είναι 2.200 μέτρα και οι μαγευτικές λίμνες του τον χειμώνα μετατρέπονται σε καταρράκτες.

Η Παιανία (Αττική) και η Αντίπαρος φιλοξενούν από ένα εντυπωσιακό σπηλαιοβάραθρο, ενώ το Κιλκίς έχει το γνωστό για τους κοραλλιοειδείς σχηματισμούς του σπηλαίου του Αγίου Γεωργίου. Ομορφο διάκοσμο έχουν επίσης τα σπήλαια Πετραλώνων Χαλκιδικής και Αλιστράτης Σερρών, ενώ το βαραθρώδες λιμνοσπήλαιο Μελισσάνης Κεφαλονιάς ομορφαίνει από τα κρυστάλλινα νερά του.

Μνημεία

Τα σπήλαια αυτά είναι μερικά μόνο από τα πανέμορφα μνημεία του είδους τους, που βρίσκονται διάσπαρτα σε όλη τη χώρα. Και λέμε μνημεία γιατί σε αυτήν την κατηγορία εντάχθηκαν το 1983 από το ΥΠΠΟ με αποτέλεσμα να υπάγονται στον ισχύοντα αρχαιολογικό νόμο 525/32. Δέκα χρόνια νωρίτερα η Ελλάδα είχε υπογράψει την σύμβαση του ΟΗΕ για την «προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς» στην οποία συμπεριλαμβάνονται και τα σπήλαια.

Αξιοποίηση

Οι διατάξεις αυτές παραμένουν νεκρό γράμμα, εάν κρίνουμε από τις φθορές που εξακολουθούν να υφίστανται τα περισσότερα αξιοποιημένα σπήλαια. Ο κ. Καλούστ Παραγκαμνιάν, πρόεδρος τμήματος Κρήτης της Ε.Σ.Ε., επισημαίνει ότι «ελλείπει εγκαταστάσεων ηλεκτροφωτισμού, οι επισκέπτες του Δικταίου Αντρο μπαίνουν στο σπήλαιο με κεριά. Αυτό σημαίνει ότι οι περυσίνοι για παράδειγμα επισκέπτες που ξεπέρασαν τις 100.000, άφησαν εκεί 1,5 τόννους κεριά, είτε με μορφή αιθάλης, είτε με την στερά μορφή. Την ίδια χρονιά τα έσοδα του σπηλαίου που ανήκει στο ΥΠΠΟ ξεπέρασαν τα 50 εκ. δρχ.

Η σκανδαλώδης αυτή διαχείριση είχε ως αποτέλεσμα να εξαφανιστούν από εκεί ορισμένα σπηλαιόβια είδη. Ο σταλακτιτικός διάκοσμος είναι μαύρος από την αιθάλη, και τα λιωμένα κεριά έχουν μετατρέψει την λιμνούλα που ήταν «το λουτρό του Δία», σε ένα βρωμερό τέλμα».

Θύμα της κακώς νοουμένης τουριστικής αξιοποίησης είναι και το σπήλαιο Αλιστράτης Σερρών, λέει ο κ. Ευάγγελος Τσιμπάνης, μέλος της Ε.Σ.Ε. «Υπεύθυνοι είναι η Κοινότητα Αλιστράτης και η Νομαρχία Σερρών που χρησιμοποίησαν κονδύλια πολλών εκατομμυρίων από τα ΜΟΠ, για να καταστρέψουν ουσιαστικά το σπήλαιο, ανοίγοντας διαδρόμους

Τα σημαντικότερα ελληνικά σπήλαια

Τα σημαντικότερα ελληνικά σπήλαια είναι τα εξής:

1) Σπήλαιο Εομή Τριζάλων (Κορινθίας), 2) Σπήλαιο Λιμνών Καστοριάς, 3) Σπήλαιο Κάψιας Τρίπολης, 3α) Σπήλαιο Ανκούργων Δολών (Μεσσηνίας), 4) Σπήλαιο Αγ. Δημητρίου Σελίνιτσας, 4α) Σπήλαιο Καταφύγγι Βατουνίδα Καρδαμύλης, 5) Σπήλαιο Αλεπότρουπα Διρού (Λακωνίας), 6) Σπήλαιο Γλυφάδα Διρού (Λακωνίας), 7) Σπήλαιο Καταφύγγι Διρού (Λακωνίας), 8) Σπήλαιο Αγ. Σοφία Μυλοποτάμου (Κυθήρων), 9) Σπήλαιο Αρτεμίσιο Καπαρελλίου (Αργολίδας), 10) Σπήλαιο Διονύσου Λεωνιδίου, 11) Σπήλαιο Αγ. Ανδρέα Καστανίας Βοιών, 12) Σπήλαιο Αγ. Σοφίας Τοπολιών Κισσάμου, 13) Σπήλαιο Γκουβερνέτο Χανίων, 14) Σπήλαιο Μελιδονίου Ρεθύμνου, 15) Σπήλαιο Ασφέντων Σφαζίων (Χανίων), 16) Σπήλαιο Σεντόνη Ζωνιανών (Ρεθύμνου), 17) Σπήλαιο Ιδαίου Αντρον Ψηλορείτη, 18) Σπήλαιο Αγ. Παρασκευής Σκοτεινού (Ηρακλείου), 19) Σπήλαιο Ειλειθίας Ηρακλείου, 20) Σπήλαιο Μιλάτου Λα-

σιθίου, 21) Σπήλαιο Πελεκητά Κάτω Ζάκρον, 22) Σπήλαιο Λαβύρινθος Γόρτυνος, 23) Σπήλαιο Γερανίου Ρεθύμνου, 24) Σπήλαιο Δικταίου Αντρον Ψυχρού (Λασιθίου), 25) Σπήλαιο Κούμελλον Αρχαγγέλου Ρόδου, 26) Σπήλαιο Ελληνοκαμάρα Κάσου, 27) Σπήλαιο Κεφάλας Καλύμνου, 28) Σπήλαιο Επτά παρθένων Καλύμνου, 29) Σπήλαιο Αντιπάρου, 30) Σπήλαιο Δαμιόνων Πάρου, 31) Σπήλαιο Καταφύγγι Κύθνου, 32) Σπήλαιο Διός ή Ζα Νάξου, 33) Σπήλαιο Αγ. Ιωάννη Ηρακλείας, 34) Σπήλαιο Κονταλά Σερίφου, 35) Σπήλαιο Κατακόμβες Μήλου, 35α) Σπήλαιο Ενάλια σπήλαια Μήλου, 36) Σπήλαιο Αγιολούσανα Χίου, 37) Σπήλαιο Σάμου, 38) Σπήλαιο Λέσβου, 39) Σπήλαιο Μάκρης Αλεξανδρούπολης, 40) Σπήλαιο Κύκλωπα Πολύφημου Μαρωνας Κομοτηνής, 41) Σπήλαιο Αλιστράτη Σερρών, 42) Σπήλαιο Μααρά Δράμας, 43) Σπήλαιο Εφταμύλων Σερρών, 44) Σπήλαιο Αγ. Γεωργίου Κιλκίς, 45) Σπήλαιο Πετραλώνων Χαλκιδικής, 46) Σπήλαιο Ζυγού Καβάλας, 47)

Σπήλαιο Λιβερών Ξάνθης, 48) Σπήλαια Μεγ. Πρόσπας, 49) Σπήλαιο Δράκων Καστοριάς, 50) Σπήλαιο Περάματος Ιωαννίνων, 51) Σπήλαιο Ανεμότρουπα Προαμάτων Ιωαννίνων, 52) Σπήλαιο Παπανικολής Μεγανησίου (Λευκάδας), 52α) Σπήλαιο Αλαβάστορω Λευκάδας, 53) Σπήλαιο Αντρο Νυμφών Ιθάκης, 54) Σπήλαιο Αγγαλάκι Σάμης Κεφαλονιάς, 55) Σπήλαιο Δρογγαράτη Κεφαλονιάς, 56) Σπήλαιο Μελισσάνη Κεφαλονιάς, 57) Σπήλαιο Κυναονών σπήλαιο Ζακύνθου, 58) Σπήλαια Γράβες Παξών, 59) Σπήλαιο Ζωγράφου Γραικικού Αρτας, 60) Σπήλαιο Αγ. Τριάδας Καρυστου Ευβοίας, 61) Σπήλαιο Κωρύκειου Αντρον Παρνασσού, 62) Σπήλαιο Περιστέρι Μεθάνων, 63) Σπήλαιο Προφήτη Ηλία Γλυφάδας, 64) Σπήλαιο Νυμφολήπτου Βόρης, 65) Σπήλαιο Παιανίας Αττικής, 66) Σπήλαιο Πανός Πάρνηθας, 67) Σπήλαιο Νταβέλη Πεντέλης, 68) Σπήλαιο Σωτήρος Αττικής, 69) Σπήλαιο Κερατέας Αττικής, 70) Σπήλαιο Φάρου Αλαδινού Ανδρου.

πλάτους 2 μ. και μήκους 1.200 μ. Για την κατασκευή των τεράστιων αυτών διαδρόμων όπου μπορεί να περάσει ακόμα και αυτοκίνητο, αφαιρέθηκαν τόννοι σταλαγματικού και σταλακτιτικού υλικού που κοσμούν τα σπήλια των Αλιστρατών».

Παρόμοιες επεμβάσεις δεν καταστρέφουν μόνο το οικοσύστημα του σπηλαίου. Διαταράσσουν επίσης την εξωτερική οικολογική ισορροπία, εξηγεί ο κ. Παραγκαμινάν. «Στην περίπτωση του σπηλαίου Αλιστράτης, η διάνοξη τεχνικής εισόδου είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή τεράστιων αποικιών νυχτερίδων».

Καταστροφές

Απογοητευτική εικόνα παρουσιάζει και το σπήλαιο Περάματος Ιωαννίνων (την εκμετάλλευσή του έχει η κοινότητα) όπου το οικοσύστημα του σπηλαίου έχει διαταραχθεί από τον κακό φωτισμό, την αθρόα προσέλευση κόσμου και τα ρεύματα που δημιουργούνται από τις εισόδους του. Η κακή διαχείριση είχε ως αποτέλεσμα το αντιαισθητικό πρασίνισμα που απλώθηκε στον εντυπωσιακό διάκοσμο του σπηλαίου λόγω ανάπτυξης φωτοσυνθετικών οργανισμών. Παρόμοιες φθορές έχει το μαγευτικό σπήλαιο «Γλυφάδα» Διρού, που την εκμετάλλευσή του έχει ο ΕΟΤ (το 1991 είχε 146 εκ. δρχ. έσοδα από 141.600 επισκέπτες).

Όπως επισημαίνει ο κ. Βασιλείος Γιαννόπουλος, γεωλόγος στην Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας «από τη στιγμή που αρχίζει η αξιοποίηση ενός σπηλαίου, θεωρείται νεκρό, διότι παύουν να υπάρχουν να αναγκαίες συνθήκες (υγρασία, πίεση, κ.ά.), για τη δημιουργία του σταλαγματικού-σταλακτιτικού διακόσμου. Εως σήμερα δεν υπάρχει τρόπος να αξιοποιήσουμε ένα σπήλαιο χωρίς να το καταστρέψουμε. Υπάρχουν, όμως, τεχνικές όπως, λά-

Το εσωτερικό του σπηλαίου «Γλυφάδα», που βρίσκεται στον όρμο Διρού Μάνης και είναι το ωραιότερο λιμναίο σπήλαιο στον κόσμο.

μπες ψυχρού φωτισμού, μκητοκτόνες λάμπες, κ.ά. που ελαττώνουν το χρόνο καταστροφής».

Οι φορείς που εκμεταλλεύονται, με την ίδια όπως είδαμε αστοργία, τα ελληνικά σπήλαια μπορεί να αντιτάξουν ότι οι τεχνικές αυτές είναι των τελευταίων χρόνων.

Πώς δικαιολογούν όμως το γεγονός ότι έκτοτε δεν έχουν αντικαταστήσει τον ηλεκτροφωτισμό στα σπήλαια που καταστρέφονται; Και εάν αυτό είναι δαπανηρό, γιατί δεν

τοποθετήθηκαν πόρτες ασφαλείας που κοστίζουν ελάχιστα, στα σπήλαια που τις χρειάζονται για λόγους προστασίας;

Διάσωση

Είναι φανερό ότι για τη διάσωση των ελληνικών σπηλαίων, θα πρέπει να συνεργαστούν και δραστηριοποιηθούν όλοι οι εμπλεκόμενοι φορείς και κυρίως η Πολιτεία που μέσω της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-

Σπηλαιολογίας, είναι αρμόδια και υπεύθυνη για την προστασία των σπηλαίων.

Εάν η αξιοποίηση δεν γίνεται με προγραμματισμό και έπειτα από τις μελέτες που απαιτεί κάθε σπήλαιο (γεωλογικές, ηλεκτροφωτισμού, παλαιοντολογικές, κ.α.) τότε καλύτερα να παραμείνει ανεκπλήρωτη η επιθυμία των τοπικών ή άλλων φορέων που θέλουν να αναβαθμίσουν τουριστικά κάποιες περιοχές, καταστρέφοντας ουσιαστικά τα σπήλαια.

Σπήλαιο «Γλυφάδας» Διρού Μάνης. Αριστερά: το «Βουλιαγμένο Καράβι», το οποίο δημιουργήθηκε από διάβρωση στη βάση σειράς πολύχρωμων στύλων, που έχασαν την ισορροπία τους και έπεσαν. Δεξιά: ανακρυσταλλώσεις σε κρυστάλλινες κολόνες.

Παλαιοντολογικές ανασκαφές

Στο Πικέρμι, τα Τουρκοβούνια και στα σπήλαια «Χαρκαδιό» και Πετραλώνων Χαλκιδικής

Του **Νικολάου Συμεωνίδη**

Καθηγητή στον Τομέα Ιστορικής Γεωλογίας - Παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΟΤΑΝ ακούμε για ανασκαφές στην Ελλάδα, σκεφτόμαστε συνήθως τους μοναδικούς αρχαίους θησαυρούς της. Το έδαφος, όμως, της χώρας κρύβει θησαυρούς πολύ παλιότερους, που αποτελούν το ερευνητικό πεδίο της παλαιοντολογίας και έχουν ανεκτίμητη αξία για την επιστήμη. Ανάμεσα τους είναι τα απολιθώματα νάνων ελεφάντων που βρέθηκαν στο σπήλαιο «Χαρκαδιό» της νήσου Τήλου, τα απολιθώματα μεγάλων θηλαστικών, όπως πάνθηρες, λιοντάρια, βίσωνες, κ.ά., που βρέθηκαν στη σπηλαιοδολίνη Βραύνας (Αττικής), κ.ά.

Οι παλαιοντολογικές ανασκαφές σε σπήλαια απέδειξαν ότι τα σπηλαιοσποθέματα είναι φυσικά αρχεία που παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την πανίδα της χώρας μας πριν εκατομμύρια χρόνια. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι παλαιοντολογικά ευρήματα βρέθηκαν και σε ανοικτούς χώρους, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, η οποία είναι γνωστή για τον παλαιοντολογικό της πλούτο λόγω της παλαιογεωγραφικής της ιστορίας.

Ενδεικτικά αναφέρουμε την περιοχή Πικερμίου (Αττική), όπου πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες οργανωμένες ελαιοντολογικές ανασκαφές στον ελλαδικό χώρο, πριν από 150 χρόνια.

Οι εργασίες αυτές έγιναν από Έλληνες και αλλοδαπούς ερευνητές και έφεραν στο φως χιλιάδες απολιθωμένα τμήματα ζώων που έζησαν

Αποψη του σπηλαίου των Νάνων Ελεφάντων στο νησί Τήλος (Δωδεκάνησα) όπου ανακαλύφθηκαν το 1972 χιλιάδες τμήματα (χαυλιόδοντες, κ.ά.) από νάνους ελέφαντες που έζησαν περίπου πριν από 50.000 - 4.500 χρόνια από σήμερα.

στην Αττική πριν από 6,5-5 εκατομμύρια χρόνια. Ο Γάλλος ερευνητής A. Gaudry παρομοίασε το απολιθωματοφόρο κοίτασμα του Πικερμίου με την Ακρόπολη των Αθηνών, γιατί, όπως αναφέρει, «ο εδώ ζωικός κόσμος εμφανίστηκε με την πιο μεγάλη

που δύναμη». Τα απολιθωμένα οστά θηλαστικών και άλλων ζώων που βρέθηκαν εκεί αποτέλεσαν σταθμό για την Παλαιοντολογία των Σπονδυλόζων, μετέτρεψαν το Πικέρμι σε σημαντικό, εάν όχι πρώτο στο είδος του, παλαιοντολογικό τόπο σε όλο τον κόσμο και εκτίθενται σε διάφορα ελληνικά και ξένα μουσεία.

Ανακάλυψη μεγάλης παλαιοντολογικής σημασίας, όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και την επιστήμη παγκοσμίως, αποτέλεσαν επίσης τα απολιθωμένα οστά από νάνους ελέφαντες που ανακάλυψα τυχαία στο σπήλαιο «Χαρκαδιό» της Τήλου.

Ερευνες

Το Νοέμβριο του 1971, πήγα στο νησί μαζί με τον τότε επιμελητή του Εργαστηρίου Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας κ. Ηλ. Μαρσιολάκο, για να πραγματοποιήσουμε αντίστοιχα έρευνες σε θέματα παλαιοντολογίας και τεκτονικής, στον Κόλπο του Αγίου Αντωνίου. Το ταξίδι μας έγινε μετά πρόσκληση του ιατρού Π. Καμά, ο οποίος είχε εντοπίσει εκεί παλιά οστά και κρανία.

Από τις περιγραφές του κατάλαβα ότι τα ευρήματα ήταν ιστορικής εποχής και δεν με ενδιέφεραν όσο θα

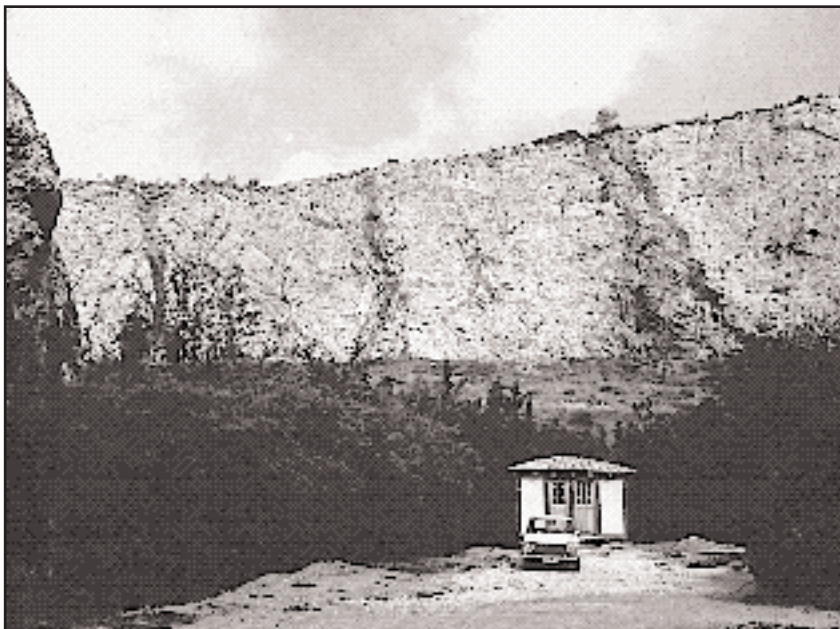
ενδιέφεραν τους αρχαιολόγους.

Παρ' όλα αυτά, πήγα στην Τήλο, όπου προσδιόρισαμε την ηλικία των κρανίων (800 μ.Χ.) και επειδή η επιστροφή στην Αθήνα καθυστερούσε εξ αιτίας της άγονης ακτοπλοϊκής συγκοινωνίας, αποφάσισα να εξερευνήσω τα σπήλαια του νησιού, λόγω της ευαισθησίας που είχα γι' αυτά, ως μέλος της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας.

«Χαρκαδιό»

Στο σπήλαιο «Χαρκαδιό» υπήρχαν άφθονα ιζήματα και με μια πρόχειρη ανασκαφή, ήρθαν στο φως τα πρώτα απολιθωμένα δόντια ελεφάντων. Καταλαβαίνετε τη χαρά μου και τη δικαιολογημένη έκπληξη του αγροφύλακα Κουμπανιού και του δημάρχου κ. Χατζημανώλη, που με συνόδευαν και αφού αλληλοκοιτάχθηκαν είπαν: «Είναι καλά ο καθηγητής; Ελέφαντες βρήκε εδώ κάτω;».

Εκτοτε, το Παλαιοντολογικό και Γεωλογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, διεξάγει υπό την διεύθυνσίν μου προγραμματισμένες ανασκαφές στο σπήλαιο, το οποίο θεωρείται πρώτο σε όλο τον κόσμο, επειδή βρέθηκαν εκεί άφθονα απολιθώματα από νάνους. Μετά έρευνες συ-

Τουρκοβούνια: Μέσα στα ασβεστολιθικά χάσματα βρέθηκαν απολιθώματα από πίθηκους, ρινόκερους, μεγάλα αιλουροειδή κ.ά. ηλικίας περίπου 500.000 ετών.

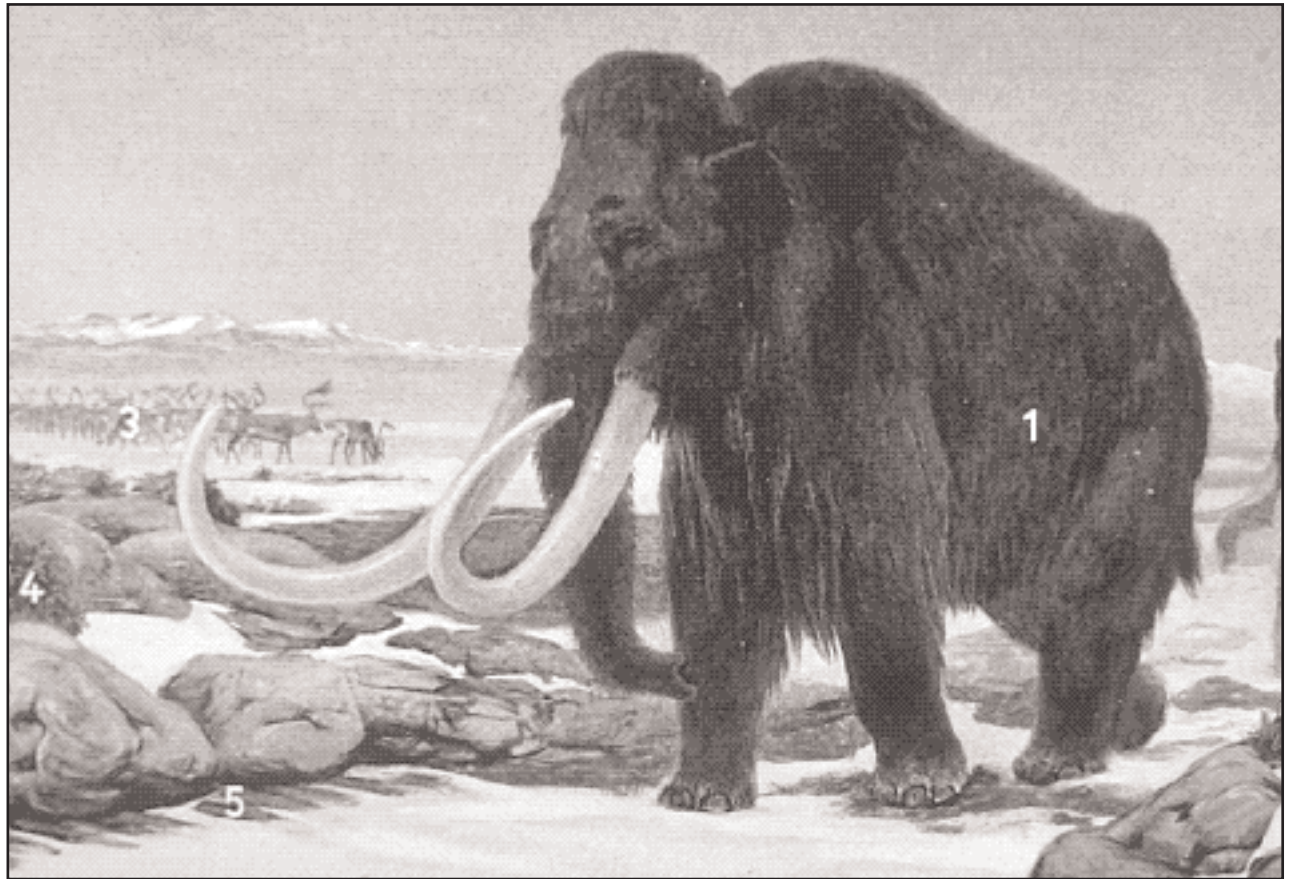
μπεράναμε ότι τα οστά ανήκαν σε αρσενικά (ύψους 1.70 μ.) και θηλυκά (1.20 μ.) άτομα ενός είδους ελέφαντα που έζησε στην Τήλο πριν από 45.000 χρόνια και εξαφανίστηκε πριν από 4.000 χρόνια.

Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν και θραύσματα χαυλιοδόντων που είχαν ενδεχομένως χρήση εργαλείων για λείανση επιφανειών. Από τα οστέινα αυτά εργαλεία φαίνεται ότι σε κάποια περίοδο οι ελέφαντες ζούσαν στην Τήλο μαζί με ανθρώπους. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι το σπήλαιο δεν έκρυβε μονάχα τα απολιθώματα των νάνων ελεφάντων που βρέθηκαν σε βάθος 5 μέτρων. Όταν προχωρήσαμε σε βάθος 7 μέτρων ανακαλύψαμε νέες μορφές ελαφίων και έχουμε την υπόνοια ότι στα βαθύτερα στρώματα του σπηλαίου μπορεί να βρεθούν νέοι ιπποπόταμοι.

Το έδαφος όμως της χώρας μας δεν κρύβει μονάχα νάνους ελέφαντες (Τήλος, Νάξος, Κρήτη, Ρόδος, κ.ά.), νάνους ιπποπόταμους (Κρήτη) και νάνους ελάφια (Κρήτη, Κάρπαθο, κ.ά.). Στη Μεγαλόπολη Πελοποννήσου ανακαλύφθηκαν απολιθώματα μεγάλων θηλαστικών (Πλειστοκαινικής ηλικίας), όπως ελέφαντες (οστά και χαυλιοδόντες μήκους 3.20 μ.), ρινόκεροι, ιπποπόταμοι και μαμούθ. Η περιοχή αυτή είναι το νοτιότερο σημείο εύρεσης απολιθωμάτων μεγάλων θηλαστικών στη Γη.

Χαλκιδική

Μια άλλη ενδιαφέρουσα θέση παλιοντολογικών ευρημάτων είναι το σπήλαιο Πετραλώνων στη Χαλκιδική. Το 1960 χωρικοί της περιοχής ανακάλυψαν εκεί ένα απολιθωμένο κρανίο ανθρώπου. Οι έρευνες απέδειξαν ότι ανήκε στον πιο παλιό άνθρωπο που βρέθηκε στην Ελλάδα και είναι μια μεταβατική μορφή από το είδος «Άνθρωπος ο Ορθός» (*Homo erectus*) προς το είδος «Άνθρωπος ο Εμφρων» (*Homo sapiens*). Οι ανα-

Αναπαράσταση μαμούθ Πλειστοκαινικής ηλικίας που βρέθηκαν σε λιγνιτωρυχεία στη Μεγαλόπολη της Πελοποννήσου.

σκαφές που ακολούθησαν έφεραν στο φως, εκτός από το ανθρώπινο υλικό και απολιθώματα ζώων, όπως αρκούδες των σπηλαίων, ύαινες, άλογα, πάνθηρες κ.ά.

Θηλαστικά Πλειστοκαινικής ηλικίας βρέθηκαν επίσης σε ασβεστολιθικά χάσματα στα Τουρκοβούνια Αθηνών, ενώ το πλούσιο παλιοντολογικό υλικό που βρέθηκε στη σπηλαιολίνη Βραώνας Αττικής, επέτρεψε να προσδιοριστούν περισσότερα από 30 είδη μεγάλων και μικρών σπονδυλοζώων. Ανάμεσά τους υπήρχαν οστά βίσωνα και μεγάλος αριθμός από οστά σαρκοφάγων ζώων και ιδίως από αιλουροειδή πάνθηρα. Από

ζώα δηλαδή που ήταν τελείως άγνωστα για το Ανω Πλειστοκαινο της Αττικής (ηλικία μεγαλύτερη από 10.000 χρόνια).

Φυσικά αρχεία

Όπως βλέπουμε τα σπήλαια αποτελούν ιδανικό χώρο διαφύλαξης πληροφοριών που αφορούν το παρελθόν. Από τις ανασκαφές που γίνονται σε αυτά αλλά και σε ανοιχτές περιοχές προκύπτουν στοιχεία που επιτρέπουν να δοθούν απαντήσεις σε ερωτηματικά διαφόρων κλάδων όπως οι γεωπιστήμες (ιζηματολογία, σπηλαιολογία, κ.ά.), οι φυσικές επιστή-

μες (γεωφυσική, χημεία, κ.ά.) οι θεωρητικές επιστήμες (προϊστορία, αρχαιολογία) και η ιατρική (παλαιοπαθολογία).

Τα παλιοντολογικά ευρήματα έχουν επίσης μεγάλη αξία για τις βιοεπιστήμες και κυρίως τη βοτανική και τη ζωολογία, γιατί συμπληρώνουν πολλά χρήματα της ζωσας δημιουργίας και καταδεικνύουν την βαθμιαία εξέλιξή της.

Για το λόγο αυτό οι πανεπιστημιακές ανασκαφές που προχωρούν αργά λόγω ανεπαρκούς χρηματοδότησης, χρήζουν μεγαλύτερης υποστήριξης από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς.

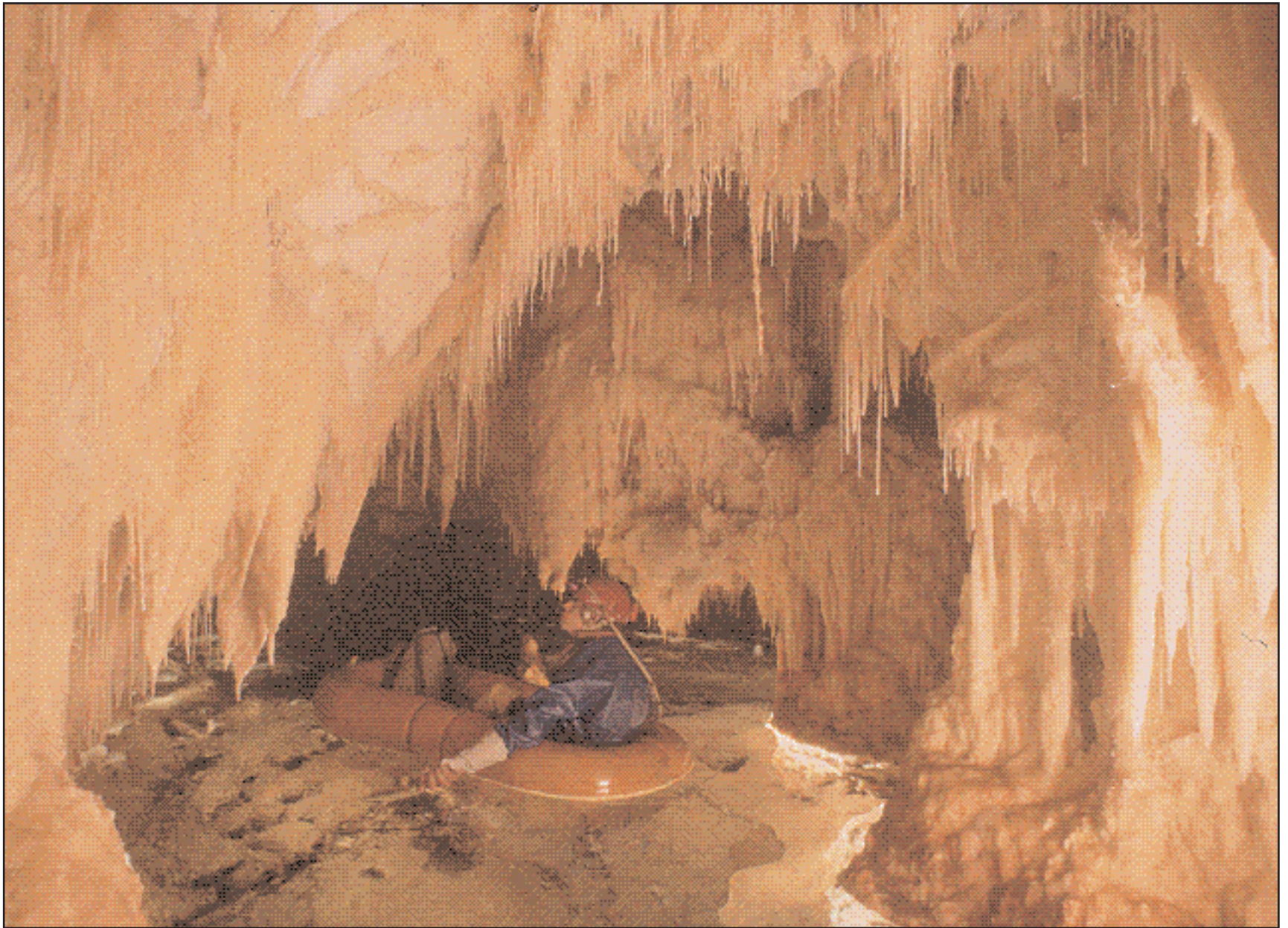

Σπήλαιο Βραώνας στην περιοχή της Αττικής όπου βρέθηκαν διάφορα απολιθωμένα ζώα: Πάνθηρες, λιοντάρια, βίσωνες, αρκούδες, μεγάλα πουλιά κ.ά.

Ανασκαφές στο Πικέρμι Αττικής. Στη φωτογραφία απολιθωμένα οστά ζώων ηλικίας 6,5 εκ. χρόνων. Βρέθηκαν: ρινόκεροι, προβοσκιδωτά, καμηλοπαρδάλεις, ύαινες.

Εσωτερικό του λιμναίου σπηλαίου Βλουχάδα Διρού, που χαρακτηρίστηκε το ωραιότερο του κόσμου στο είδος του.

Πρώτες κατοικίες

Ο άνθρωπος των σπηλαίων στην Παλαιολιθική Εποχή και τα αρχαιολογικά ευρήματα

ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ και οι βραχοσκεπές συνιστούν ιδιαίτερους γεωλογικούς σχηματισμούς, στους οποίους διατηρούνται μάλλον παρά καταστρέφονται τα προϊόντα των εκδηλώσεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Προσφέρουν έτσι τον κύριο όγκο των πληροφοριών για την έρευνα της Παλαιολιθικής Εποχής (Πλ.Ε.) που αποτελεί το 99% της ιστορίας του ανθρώπου (2.000.000 - 10.000 πριν από σήμερα). Στη διάρκεια της συντελέστηκε μέσα από διαδικασίες συνεχών προσαρμογών, αφενός η βιολογική εξέλιξη του ανθρώπινου είδους και αφετέρου εδραιώθηκαν τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου πολιτισμού (έναρθρος λόγος, τεχνολογία, οικονομική και κοινωνική οργάνωση, συμβολική σκέψη).

Κατά τις διάφορες φάσεις της Πλ.Ε. οι άνθρωποι ζούσαν σε μικρές ομάδες που στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν σε αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες (π.χ. περίοδοι παγετώνων) υιοθέτησαν ένα νομαδικό

τρόπο ζωής με βάση το κυνήγι άγριων ζώων, χρησιμοποιώντας συχνά τα σπήλαια ως σταθμούς εγκατάστασης στις εποχικές μετακινήσεις τους. Για τις ανάγκες διαβίωσής τους χρησιμοποιούσαν εργαλεία από εξοπλισμό, κατασκευασμένο αποκλειστικά από σκληρούς λίθους, ο οποίος περιελάμβανε μεταξύ άλλων χειροπελέκες, αιχμές δοράτων για το κυνήγι, ξέστρα για την κατεργασία δερμάτων, γλυφίδες για την κατασκευή εργαλείων από μαλακά υλικά όπως ξύλο, κόκκαλο, κέρατο.

Οι ομοιότητες και οι διαφορές στη μορφολογία και στις τεχνικές παραγωγής των λίθινων εργαλείων που βρίσκονται στις επιχώσεις των σπηλαίων χρησιμοποιήθηκαν ως χρονολογικοί και πολιτισμικοί δείκτες για να στηρίξουν την τριμερή διαίρεση της Πλ.Ε. σε Κατώτερη - Μέση - Ανώτερη. Σήμερα, βεβαίως, ο προσανατολισμός και η μεθοδολογία της παλαιολιθικής έρευνας διευρύνθηκαν ούτως ώστε να αναδειχθεί η πολυ-

πλοκότητα του παλαιολιθικού τρόπου ζωής, μέσα και έξω από τα σπήλαια, στο πλαίσιο συνεργασίας με άλλες επιστήμες (γεωλογία, ανθρωπολογία, παλαιοβοτανική, ζωοαρχαιολογία κ.ά.).

Πλούσια ευρήματα

Στην Ελλάδα, η μελέτη της Πλ.Ε. είναι νέος κλάδος και κατά συνέπεια οι γνώσεις μας για τη χρήση των σπηλαίων σε αυτή την περίοδο είναι αποσπασματικές. Οι αρχαιότερες ενδείξεις, πάντως, της παρουσίας του ανθρώπου προέρχονται από ένα σπήλαιο, αυτό των Πετραλώνων (Χαλκιδική), όπου αποκαλύφθηκε το σχεδόν ακέραιο κρανίο-σταθμός του Ευρωπαϊού Homo erectus του Μέσου Πλειστοκαίνου (περίπου 700.000 - 250.000 χρόνια) που αποτελεί κλειδί στο σενάριο της ανθρωπογένεσης.

Επειδή τα σπήλαια συχνά διασώζουν λείψανα αδιάλειπτης παρουσίας του ανθρώπου προσφέρουν στον αρ-

χαιολόγο την ανεκτίμητη δυνατότητα να παρακολουθήσει τη διαδοχή των πολιτισμικών φάσεων και να αναγάγει ιστορικά συμπεράσματα.

Μια τέτοια δυνατότητα προσφέρει η ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Ελλάδας, στην οποία είναι ανασκαμμένα 5 σπήλαια (έρευνες της αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής). Στο Ασπροχάλικο (Ηπειρος) του οποίου η στρωματογραφία καλύπτει τα τελευταία 100 χιλιάδες χρόνια, βρέθηκαν πλούσιες λιθοτεχνίες της Μέσης και Ανώτερης Πλ.Ε. καθώς και χιλιάδες θραύσματα οστών ζώων, υπολείμματα διατροφής των χρηστών του σπηλαίου. Από την άλλη πλευρά της Πίνδου, στη Θεσσαλία, οι πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας στο σπήλαιο Μούτα Θεόπετρας αποδεικνύουν επίσης τη συνεχή χρήση της θέσης κατά τη Μέση και Ανώτερη Πλ.Ε. με σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα, μεταξύ των οποίων και ανθρώπινα οστά. Επιβεβαιώνεται έτσι η

παρουσία του ανθρώπου σε μια περιοχή για την οποία μέχρι τώρα υπήρχαν μόνο αποσπασματικά στοιχεία από υπαίθριες θέσεις.

Οι ενδείξεις για τη χρήση των σπηλαίων κατά την Ανώτερη Πλ.Ε. (περίπου 35.000-10.000 Π.Σ.) είναι περισσότερες και προέρχονται από αρκετές περιοχές της Ελλάδας (Ηπειρος, Κέρκυρα, Βοιωτία, Αργολίδα), παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα να μελετηθούν οι στρατηγικές επιβίωσης του προϊστορικού ανθρώπου σε διάφορες οικολογικές ζώνες. Στο διάστημα από 20.000 - 10.000 πριν από σήμερα, οι μελέτες των ευρημάτων από το σπήλαιο της Καστρίτσας (Ηπειρος) κατέδειξαν την εκμετάλλευση ευρέως φάσματος άγριας πανίδας (ελάφια, μεγάλα βοοειδή, ίπποι), ενώ στη βραχοσκεπή Κλειδί πιστοποιήθηκε το κυνήγι αποκλειστικά και μόνον άγριων αιγαροειδών. Στις παραπάνω θέσεις τεκμηριώθηκε επίσης η εξέλιξη του τρόπου παραγωγής του εργαλειακού εξοπλισμού, από λιθοτεχνίες φολιδών της Μέσης σε λιθοτεχνίες λεπίδων καθώς και μικρολιθικών εργαλείων κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική.

Σπήλαιο Φράγγχι

Η μετάβαση από το κυνηγετικό - συλλεκτικό στάδιο σε εκείνο της παραγωγής τροφής (εξημέρωση ζώων και φυτών) μάς είναι για τον Ελλαδικό χώρο γνωστή πάλι μόνον από ένα σπήλαιο, το Φράγγχι στην Αργολίδα (έρευνες της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών). Εκεί, μέσα σε μια στρωματογραφική αλληλουχία χωρίς διακοπή από τη Μέση Πλ.Ε. ως και τη Νεολιθική Εποχή αντιπροσωπεύεται και η Μεσολιθική περίοδος (περίπου 10.000 πριν από σήμερα). Τα πολυάριθμα ευρήματα δείχνουν τη διεύρυνση της οικονομικής βάσης μέσω της κατανάλωσης άγριων φυτών και θαλάσσιων πανίδας. Η πρώτη βεβαιωμένη ταφή νεκρού στον Ελλαδικό χώρο προέρχεται από τις ίδιες αυτές Μεσολιθικές επιχώσεις.

Απ' αυτές προέρχεται επίσης οψιανός της Μήλου, γεγονός που αποτελεί μαρτυρία για την αρχή της ναυτιλίας στη Μεσόγειο κατά τη Μεσολιθική εποχή, και την πρώιμη διακίνηση του οψιανού.

Επιπλέον, στις διαδοχικές επιχώσεις στο σπήλαιο αυτό για πρώτη φορά βεβαιώνονται στρωματογραφικά ότι υπάρχει κενό ανάμεσα στη Μεσολιθική και Νεολιθική εποχή.

Ετσι, όπως είναι γνωστό από τα προκεραμικά στρώματα στη Θεσσαλία αλλά και στο Φράγγχι, παρότι ορισμένες Μεσολιθικές τεχνικές συνεχίζονται στη Νεολιθική λιθοτεχνία, η πανίδα (αιγοπρόβατα, χοίροι, βοοειδή) και η χλωρίδα (σιτάρι - κριθάρι - φακή) εμφανίζονται ήδη εξημερωμένες και χωρίς σχέση με τους ελλαδικούς άγριους «προγόνους» τους. Και η κεραμική, αν και απλή, σε όλα τα αρχαιότερα νεολιθικά στρώματα, στα οποία απαντάται, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης (σπήλαια Γερανίου - Ακρωτηρίου Χανίων) εμφανίζεται τεχνικά πλήρως εξελιγμένη. Πρόκειται για μια γκριζόμαυρη, σκούρα φαιά ή ερυθρόφαιη κεραμική με στιλβωμένη ή γυαλισμένη επιφάνεια που συχνά παρουσιάζει δύο τόνους, από

Στο εσωτερικό του σπηλαίου Πετραλώνων (Χαλκιδική) αποκαλύφθηκε το σχεδόν ακέραιο κρανίο - σταθμός του Ευρωπαϊού *Homo erectus* του Μέσου Πλειστοκαίνου (περίπου 700.000 - 250.000 χρόνια).

το ψήσιμο σε ανοιχτή φωτιά. Χαρακτηρίζεται από μεγάλη ομοιογένεια, γεγονός που δεν αφήνει αμφιβολία για την κοινή καταγωγή της.

Στη διάρκεια της αρχαιότερης και της Μέσης Νεολιθικής, η χρήση των σπηλαίων ως χώρων μόνιμης ή εποχικής κατοίκησης, αποθήκευσης, εργασίας ή και καταυλισμού ζώων αλλά και ταφής είναι αρκετά διαδεδομένη αντιπροσωπεύοντας το 20% των γνωστών εγκαταστάσεων τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στην Κρήτη (Γεράνι Ρεθύμνου - Κουμαρόσπηλιο Χανιά). Από τη Μέση Νεολιθική, όπως φαίνεται στο σπήλαιο της Θεόπετρας, απαντώνται στο εσωτερικό των σπηλαίων ανθρώπινα και ζωόμορφα ειδώλια, αλλά και μικρά αγγεία σε σχήμα τράπεζας προσφορών, ένδειξη κάποιας άσκησης μαγικών τελετουργιών για ευγονία και ευφορία.

Με το τέλος της Μέσης και την αρχή της Υστερης Νεολιθικής παρατηρείται μια αλλαγή στον αριθμό και στον τύπο των οικισμών που συνεπάγεται αλλαγή και στην οικονομία. Παράλληλα νέοι κεραμικοί τύποι επικρατούν σε ολόκληρο σχεδόν τον ελλαδικό χώρο.

Γνωστά κέντρα, όπως η Λέρνα στην Αργολίδα και η Ασέα στην Αρκαδία και η Κόρινθος εγκαταλείπονται είτε μειώνεται δραστικά η εμβέλειά τους, ενώ η χρήση των σπηλαίων, εμφανίζεται σε μεγαλύτερη συχνότητα, αντιπροσωπεύοντας το 50% του συνόλου των οικισμών. Αυτό είναι ιδιαίτερα αισθητό στη Νότια Ελλάδα.

Παράλληλα η αύξηση οστών αιγοπροβάτων στα οργανικά κατάλοιπα παρέχει σαφείς ενδείξεις για την αλλαγή στην ΐκαλλιεργήσιμη γης που φαίνεται ότι υποδεικνύει η μεταφορά και η εγκατάλειψη πεδινών οικισμών, για κάποιους οικολογικούς προφανώς λόγους. Τα σπήλαια λοιπόν χρη-

σιμοποιούνται από τους κτηνοτρόφους και από άλλες ομάδες ανθρώπων που έχουν ανάγκη εποχιακής κατοικίας και χώρων αποθήκευσης προϊόντων.

Το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρούνια της Εύβοιας που ανασκάφηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας και στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν και ταφές, ανήκει σ' αυτήν την κατηγορία. Ανάμεσα στα σπήλαια που εμφανίζονται ως μεγάλα κέντρα στη διάρκεια της Υστερης και Τελικής Νεολιθικής, είναι το Φράγγχι, η Αλεπότρυπα στη Μάνη, η Κλένια Κορινθίας, το Κεφάλαρι Αργους, το σπήλαιο του Νέστορος στη Μεσσηνία. Ένα άλλο κέντρο φαίνεται να είναι και το σπήλαιο στο Γεράκι της Λακωνίας, όπου γίνονται ανασκαφές της Εφορείας Σπηλαιολογίας. Η Αλεπότρυπα, επάνω στη θαλάσσια οδό από το Αιγαίο προς τα Δυτικά και την Αδριατική είναι μεγάλο γεωργικό-κτηνοτροφικό κέντρο, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών πύθων και οστών ζώων. Το μεγάλο μέγεθος του σπηλαίου μπορούσε να στεγάσει μια σχετικά πολυπληθή κοινότητα, όπως δείχνουν οι εστίες και οι πηλένδυτοι αποθηκευτικοί βόθροι. Επιπλέον ήταν εφοδιασμένο με λίμνη γλυκού νερού στο εσωτερικό του.

Στο χώρο των Κυκλάδων, η ανασκαφή του σπηλαίου Ζα στη Νάξο συμπληρώνει το κενό για τον πολιτισμό των Κυκλάδων μετά το τέλος του πολιτισμού του Σάλιαγκου και παρέχει ευρήματα μεγάλης σημασίας για τις σχέσεις των Κυκλάδων με την Αττική, την Κέα και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Στην Υστερη Νεολιθική ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν χάλκινα ευρήματα (εργαλεία ή και κοσμήματα) από τα σπήλαια Αλεπότρυπα, Ζα Νάξου, Κίτσου κοντά στο Λαύριο, και από την Κεφαλα της Κέας και τα Πευκάκια της Θεσσαλίας. Η

Υστερη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται πολύ καλά στην Κρήτη, όπου δεσπόζει ο μεγάλος οικισμός στην Κνωσό.

Χώροι ταφής

Με το πέρασμα στην Εποχή του Χαλκού παρατηρείται δραστική μείωση στη χρήση των σπηλαίων που αντιπροσωπεύουν το 3% των οικισμών. Χρησιμοποιούνται κυρίως ως πηγές προσπορισμού αγαθών, ως δευτερεύοντες και αποθηκευτικοί χώροι ή ως χώροι ταφής. Στην Κρήτη ειδικά υπάρχουν στοιχεία κατοίκησης και αχνές ενδείξεις λατρείας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα χρήσης σπηλαίου αυτήν την εποχή αποτελεί το σπήλαιο Βουλιαγμένης στην Περαχώρα, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον οικισμό της Πρώτης Εποχής του Χαλκού. Όπως αποδείχτηκε από ανασκαφική έρευνα της

Συνέχεια στην 12η σελίδα

Λίθνη αιχμή δόρατος από το σπήλαιο Μούτα Θεόπετρας (Θεσσαλία).

Συνέχεια από την 11η σελίδα

Εφορείας Σπηλαιολογίας, χρησίμευε αποκλειστικά και μόνο ως οστεοφυλάκιο. Στα χαμηλότερα σημεία του επικλινούς θαλάμου του είχε συγκεντρωθεί τεράστιος αριθμός οστών χωρίς καμιά συνοχή. Πολλά κρανία όμως βρέθηκαν τοποθετημένα με επιμέλεια το ένα δίπλα στο άλλο κατά μήκος των τοιχωμάτων του θαλάμου. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκε πρωτοελλαδική κεραμική (περίπου 2800 - 2000 π.Χ.)

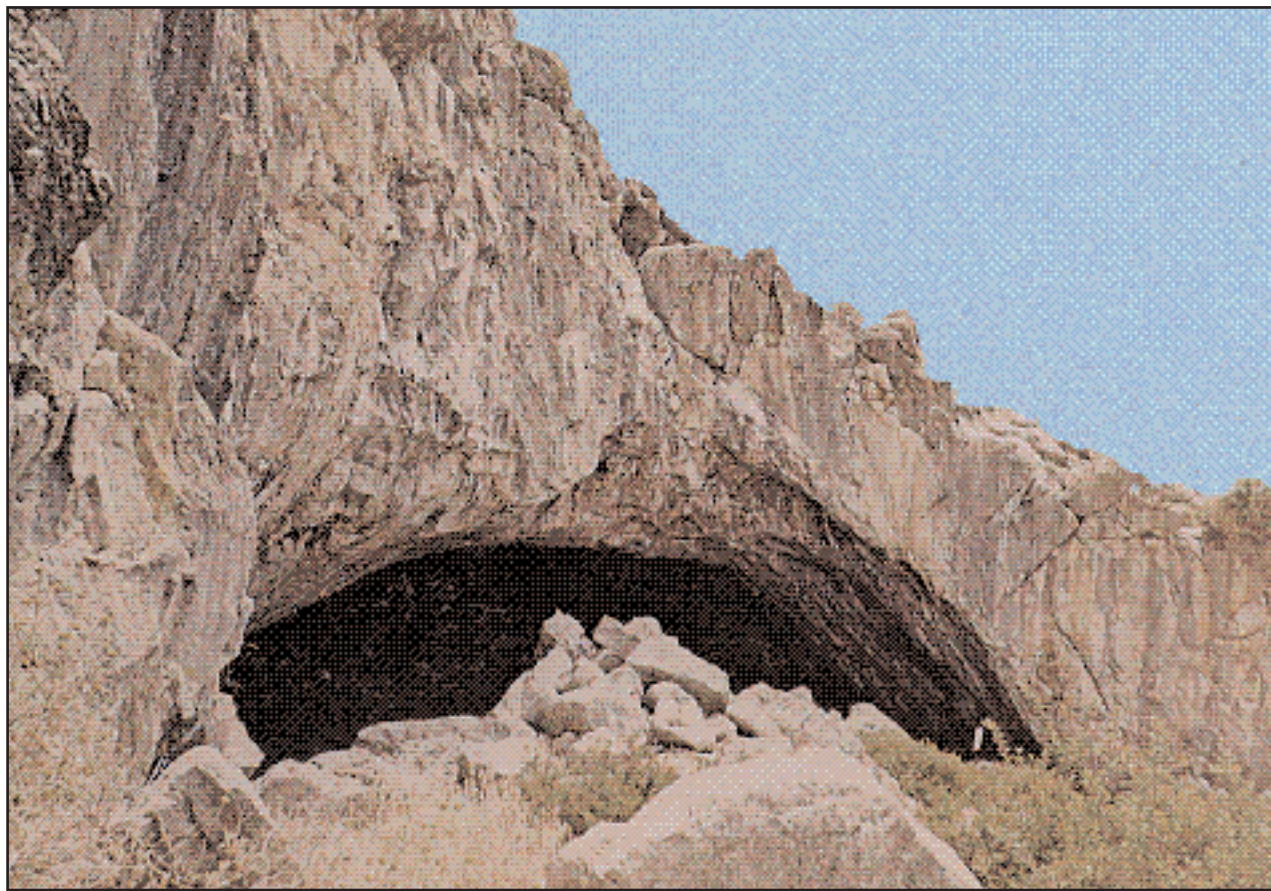
Λατρευτικά ιερά

Στην Κρήτη τα σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν ήδη στη 2η χιλιετία ως χώρος λατρείας, σε συνδυασμό, με τα ιερά κορυφής, τα ανακτορικά και τα οικιακά ιερά. Το σπήλαιο Ψυχρού ταυτίζεται συνήθως με το Δικταίο Αντρο, όπου σύμφωνα με μεταγενέστερες φιλολογικές μαρτυρίες γεννήθηκε ο Δίας. Το γεγονός όμως ότι οι διάφορες μυθικές παραλλαγές τοποθετούν τη γέννηση ή τα παιδικά χρόνια του Δία σε διάφορα σπήλαια της Κρήτης, όπως το Ιδαίο Αντρο, δείχνει ότι αρχικά δεν υπήρχε μύθος για τον τόπο που γεννήθηκε ο νεαρός προελληνικός θεός της βλάστησης που αργότερα ταυτίστηκε με τον Δία των Ελλήνων. Με πρότυπο ίσως τον κρητικό μύθο έδειχναν και σ' άλλα μέρη της Ελλάδας τη σπηλιά που γεννήθηκε και μεγάλωσε ο μεγαλύτερος ελληνικός θεός, [π.χ. στο Λύκαιο, στην Αρκαδία, με πανάρχαια, όπως φαίνεται από την περιγραφή του Πausανία, λατρεία της Ρέας και του Δία).

Ένα άλλο σημαντικό ιερό - σπήλαιο της Κρήτης είναι της Αμνισού, αφιερωμένο στην Ειλείθια, την προελληνική θεά του τοκετού που έδωσε κατάλοιπα λατρείας από τη μινωική περίοδο μέχρι τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Γύρω από ένα τεράστιο σταλαγμίτη ανεικονική ίσως παράσταση της θεάς, οι γυναίκες άφηναν τα αναθήματά τους - αγγεία, ειδώλια, κ.λπ. προσπαθώντας να εξευμενίσουν τη φοβερή χθόνια θεότητα. Το σπήλαιο αυτό αποτέλεσε ίσως στα ιστορικά χρόνια το πρότυπο - αν δεν ήταν κοινή λαϊκή πεποίθηση - της συχνής λατρείας σε σπήλαια γυναικείων θεοτήτων που σχετίζονται με τη γέννα και την ανατροφή των παιδιών.

Από τα αρχαϊκά χρόνια ως το τέλος της αρχαιότητας πολλά είναι τα σπήλαια που αφιερώνονται στην Αρτεμη που ως Αρτεμη - Ειλείθια, Λοχία, Βραυρωνία είναι η κατεξοχήν ελληνική θεά που αντικατέστησε την προελληνική Ειλείθια ή άλλες τοπικές θεότητες όπως η Ιφιγένεια στη Βραυρώνια δέχονται συχνά την λατρεία των επίτοκων γυναικών. Μέσα στο σκοτεινό χώρο τους προσπαθούσαν με τις προσφορές τους να μετατρέψουν σε ευμενείς τις χθόνιες θεότητες που απειλούσαν με θάνατο μητέρα και παιδί. Σε αρκετά σπήλαια αφιερωμένα στις Νύμφες βρέθηκαν αναθηματικά ειδώλια που παριστάνουν γυναίκες έγγυες ή σε στάση τοκετού.

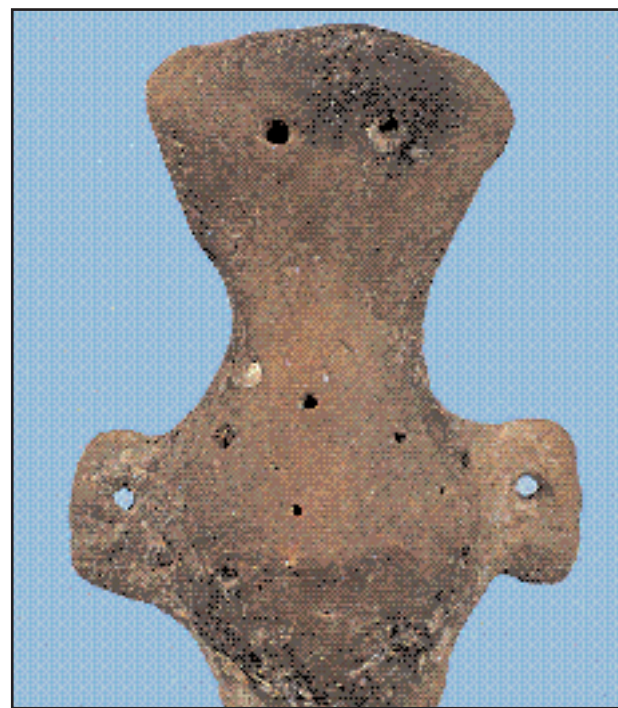
Σε σπήλαιο στο χωριό Πισιά της Κορίνθου με βεβαιωμένη λατρεία της Νύμφης από τον 7ο π.Χ. αιώνα εκτός από τα ειδώλια, ένας πήλινος γραπτός πίνακας απεικονίζει το πρό-

Αποψη του σπηλαίου Φράγγχι στην Αργολίδα. Τα αρχαιολογικά του ευρήματα παρέχουν πληροφορίες για τις ανθρώπινες δραστηριότητες στην Ελλάδα από την Παλαιολιθική έως και τη Νεολιθική Εποχή.

Αριστερά: ανθρώπινο κρανίο ηλικίας 14.000 ετών, από το σπήλαιο Μούτα Θεόπετρας (Θεσσαλία). Δεξιά: πήλινο ειδώλιο, από το σπήλαιο Μούτα Θεόπετρας (Θεσσαλία).

βατο που θα θυσιαστεί να οδηγείται από τους λατρευτές ζωντανό στις Νύμφες.

Η αρχαιότερη γραπτή μαρτυρία για λατρεία των Νυμφών μέσα στα σπήλαια βρίσκεται στην Οδύσσεια. Στη σπηλιά των Ναϊάδων Νυμφών άφησαν κοιμισμένο τον Οδυσσέα οι Φαίακες και σ' αυτές προσεύχεται μόλις ξυπνήσει ο ήρωας. Με τις Νύμφες, πνεύματα των νερών, των δέντρων και της ελεύθερης φύσης συνδέθηκε η λάτρευση στο σπήλαιο του Ερμή και αργότερα του Πάνα, του ποιμενικού θεού της Αρκαδίας. Ο Ερμής, ως χθόνιος θεός που οδηγεί τις ψυχές στον Κάτω Κόσμο, αλλά και ο Παν, προστάτης των ποιμνίων έχει θέση στη λατρεία μέσα στις σπηλιές. Γιος μιας Νύμφης, της Μαίας, γεννήθηκε

και ο ίδιος μέσα στη σπηλιά της Κυλλήνης. Στα κλασικά και μεταγενέστερα αναθηματικά ανάγλυφα που τα περισσότερα προέρχονται από λατρευτικά σπήλαια παριστάνεται να οδηγεί τις Νύμφες: Ερμής Νυμφαγέτης είναι άλλωστε ένα από τα πολλά επίθετά του. Η λατρεία του Πάνα, του κατεξοχήν Αρκαδικού ποιμενικού θεού, που οι επικρατέστεροι μύθοι τον θέλουν γιο του Ερμή, είναι μεταγενέστερη έξω από την Αρκαδία. Η λατρεία του όμως, στα σπήλαια μαζί με τις Νύμφες και τον Ερμή δεν φαίνεται να προέρχεται από τον τόπο της καταγωγής του. Στην Αρκαδία και γενικά στην Πελοπόννησο όλα τα ιερά που αναφέρουν οι πηγές, και κυρίως ο Πausανίας κι αυτά που ανασκάφησαν, ήσαν υπαίθρια.

Στα σπήλαια εκτός από τις Νύμφες, που συχνά είχαν και μαντικές ιδιότητες, τον Ερμή και τον Πάνα, λατρεύονταν και άλλοι θεοί (Αρτεμις - Απόλλωνας - Αφροδίτη - Ασκληπιός). Η μέχρι σήμερα, όμως, αρχαιολογική έρευνα και η μελέτη των πηγών έχει αποδείξει ότι στη φαντασία των βοσκών και γεωργών του ιστορικού ελληνικού χώρου, οι αδιαμφισβήτητοι κάτοχοι των παλαιών ήσαν οι Νύμφες, ο Ερμής και ο Πάνας και σ' αυτούς προσεύχονταν και άφηναν τα φτωχά τους αφιερώματα.

Συνοργάστηκαν οι αρχαιολόγοι, Μαργαρίτα Κουμουζέλη, Ελένη Κοτζαμποπούλου, Ελένη Παπαδοπούλου, Ελένη Στραβοπόδη, Μιράντα Χατζιώτη, Γιάννης Τζεδάκις. (Της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας - ΥΠΠΟ).

Η λατρεία του Πάνα

Τα σημαντικότερα σπήλαια της Αττικής που ήταν αφιερωμένα στον τραγοπόδαρο θεό

Της **Χάρης Δεληγιώργη**

Αρχαιολόγος - ιστορικού, μέλος της Ε.Σ.Ε.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ μυθολογία δεν αποτελείται από μια ενιαία σειρά αφηγήσεων, αλλά από μύθους που ενώ κινούνται γύρω από ένα κεντρικό άξονα έχουν δεχτεί επιδράσεις, διαφοροποιήσεις και ιδιομορφίες από τις περιοχές όπου έγιναν αποδεκτοί.

Αυτό ισχύει και για τη λατρεία του τραγοπόδαρου θεού Πάνα η οποία, ενώ φέρει χαρακτηριστικά της αρκαδικής της προέλευσης, όταν έκανε την εμφάνισή της στην Αττική και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, δέχτηκε τοπικές επιδράσεις και διαφοροποιήσεις.

Οι Αθηναίοι

Όσον αφορά τον αττικό χώρο ο μύθος λέει ότι γύρω στο 450 π.Χ., κατά τη μάχη του Μαραθώνα, οι Αθηναίοι είχαν στείλει στη Σπάρτη τον περίφημο δρομέα Φειδιππίδη για να ζητήσει τη βοήθεια των Σπαρτιατών κατά των Περσών. Κοντά στην Τεγέα ο δρομέας συνάντησε το θεό Πάνα ο οποίος τον διέταξε να πει στους Αθηναίους ότι θα έχουν τη βοήθειά του κατά των Μήδων, εάν δεχτούν τη λατρεία του στο χώρο τους. (Παυσανίας: Αττικά τομ. 1 κεφ. 28, 4). Οι Αθηναίοι ίδρυσαν βωμό κοντά στα ιερά του θεού Απόλλωνα, στην Ακρόπολη, και εισήγαγαν μ' αυτό τον τρόπο τη λατρεία του Πάνα. Ο θεός κράτησε την υπόσχεσή του και σκόρπισε τον «πανικό» στους Πέρσες, προσφέροντας τη νίκη στους Αθηναίους. Από τότε έγινε ένας από τους πιο αγαπητούς θεούς στο χώρο της Αττικής.

Βέβαια για την ελληνική συνείδηση ο Πάνας αντιπροσώπευε την εικόνα του ζώου και βοσκού και ήταν προσωποποίηση της αποτυχημένης και αχαλίνωτης σεξουαλικότητας. Με τη μουσική του ικανότητα μπορούσε ν' αναποδογυρίζει την ψυχοφυσική κατάσταση ενός ή πολλών ανθρώπων μέσα από την εκδήλωση του πανικού.

Λατρεία

Οι Αθηναίοι και οι άλλοι Έλληνες καθιέρωσαν ως τόπο λατρείας του Πάνα τις σπηλιές, δημιουργώντας φυσικά ιερά, απομακρυσμένα από τα αστικά κέντρα. Εκεί λάτρευαν και άλλες θεότητες που είχαν σχέση με τη φύση και τη βουκολική ζωή: τον Ερμή και τις Νύμφες, τον Απόλλωνα Νόμιο, τον Αχελώο και το Διόνυσο.

Όταν ο χώρος δεν προσφερόταν για δημιουργία ιερού, προτιμούσαν να σκάψουν το βράχο, ώστε να πάρει μορφή κοιλώματος, παρά ν' αναγείρουν ναό στο θεό, όπως έκαναν για τις άλλες θεότητες. Μπορούμε να κατανοήσουμε αυτήν την τάση εάν

Σπηλαιόμορφο νυμφαίο ανάγλυφο Πεντέλης. Απεικονίζονται ο Πάνας, ο Ερμής και οι Νύμφες με συνοδεία αναθετών. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

αναλογιστούμε ότι ο Πάνας αντιπροσώπευε κάποιο βοσκό περιτριγυρισμένο από το κοπάδι του και καθισμένο σε βράχο, όπως τον παρουσιάζουν τα περισσότερα σπηλαιόμορφα ανάγλυφα από τα τέλη του 5ου αι. και σ' όλη τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ.

Η σπηλιά είχε μια συμβολική σημασία. Συμβόλιζε κάτι που δεν ήταν απαραίτητο στο θεό όσο η λατρεία του υπήρχε μόνο στην κακοτράχαλη δασώδη Αρκαδία, όπου λατρευόταν σε ναούς και ιερά. Εκεί ο Πάνας δέσποζε τόσο με την παρουσία του ώστε η περιοχή ονομαζόταν «Πανία», από το όνομά του. Ήταν το έμβλημα της ενότητας του κοινού των Αρκάδων και συνλατρευόταν με το Λυκαίο Δία.

Εξω από το χώρο της Αρκαδίας, η σπηλιά θύμιζε στους Αθηναίους τον τόπο γένεσης του μύθου. Η σπηλιά, ταυτισμένη με την ορεινή Αρκαδία και την υπόσταση του θεού, αποτελούσε τον πλέον κατάλληλο χώρο όπου ο Έλληνας της Αττικής σκέφτηκε να τοποθετήσει τη θεότητα από τη στιγμή που τη μετέφερε στο δικό του τόπο διαφορετικό γεωλογικά και πολιτιστικά από τον τόπο της γέννησής της.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Παυσανίας δεν αναφέρει καμιά σπηλιά στην περιοχή της Αρκαδίας, αφιερωμένη στη θεότητα. Αναφέρει τη λέξη «ιερά» διάσπαρτα σ' όλη την περιοχή. Αλλά «ιερό» μπορεί να θεωρηθεί και ένα βουνό, όπως το Μαίναλο ή το βουνό της Λάμπειας, όπου άκουγαν τη φλογέρα του θεού, ή μια σπηλιά ή ένας ναός που δεν υστερεί σε τίποτα από τους ναούς που ήταν αφιερωμένοι σε άλλες θεότητες π.χ. στην Ηραία, στη Λυκόσουρα, στο Μέγαρο της Δέσποινας όπου υπήρχε ιερό του Πάνα στο οποίο έφθανε κανείς περνώντας από σκάλα.

Ο άνθρωπος των ιστορικών χρόνων που δέχτηκε τον Αρκάδα θεό στο δικό του τοπικό πλαίσιο, ήταν αδύνατο να του αφιερώσει ναό γνωρίζοντας τι αντιπροσώπευε η θεότητα γι' αυτούς που τη λάτρεψαν στη γεννέτειρά της.

Αρκαδία

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αρκαδία αντιπροσώπευε κάτι το διαφορετικό για τους υπόλοιπους Έλληνες, κάτι που ήταν έξω από το δικό τους πολιτισμό και την ψυχουσύνθεσή του.

Παρ' όλα αυτά ο Πάνας δεν παρέμεινε ένας μέτοικος, ένας ξένος που κάποια στιγμή κατοίκησε στην Αττική, αλλά ένας θεός που αγάπησαν και λάτρευαν οι κάτοικοί της. Θεωρούσαν όμως ότι ο μόνος κατάλληλος τόπος για να πραγματοποιηθεί το τυπικό τελετουργικό της λατρείας, αλλά και να εκφραστεί η τοπική της προέλευση ήταν η σπηλιά και όχι ο ναός των κλασικών χρόνων. Αυτό υποδηλώνει ότι κατά κάποιο τρόπο έχουμε την αναβίωση της ίδιας της Αρκαδίας στο χώρο της Αττικής.

Σπήλαια της Αττικής αφιερωμένα στον Πάνα

Σπηλιά Οινόης Β' Μαραθώνας. Ανακαλύφθηκε το 1957-58 από τον έφορο αρχαιοτήτων Γ. Παπαδημητρίου.

Σύμφωνα με τη στρωματογραφική έρευνα, τα ευρήματα καλύπτουν χρονολογικά την παλαιότερη νεολιθική εποχή μέχρι την υστεροελλαδική περίοδο III (1600 - 1100 π.Χ.). Νεολιθικά αγγεία με εγχάρκτη διακόσμηση - αξίνα ανατολικής προέλευσης (2800 - 1900 π.Χ.), όστρακα αγείων τεχνοτροπίας της λεγόμενης

του Διμηνίου, ανθρώπινοι σκελετοί θαμμένοι, σύμφωνα με το τυπικό της λατρείας της νεολιθικής εποχής, πιστοποιούν ότι η σπηλιά λειτουργούσε σαν ιερό από αρχαιοτάτων χρόνων. Σύμφωνα πάντα με τη στρωματογραφική έρευνα η λατρεία σταμάτησε στα κλασικά χρόνια και επανήλθε από τον 5ο αι. π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Τα ευρήματα αυτών των χρόνων είναι: ειδώλια Πανός, θηλυκές θεότητες κ.ά.

Σπηλιά Πάρνηθας (Λυχνοσπηλιά). Ανακαλύφθηκε το 1900 από τον έφορο Σκια. Εγχάρκτη επιγραφή στην είσοδο δηλώνει ότι ήταν αφιερωμένη στο θεό Πάνα.

Τα ευρήματα απέδειξαν σε (3) στρώματα ότι η σπηλιά λειτούργησε σαν ιερό από την προϊστορική περίοδο μέχρι και τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Αφορούν προϊστορική και μυκηναϊκή κεραμική, ερυθρόμορφα αγγεία του 5ου αι., σειρά από σπηλαιόμορφα ανάγλυφα με παραστάσεις Νυμφών, Πανός Ερμή Αχελώου και πλήθος λυχναρίων (σχεδόν 2.000) με χριστιανικά σύμβολα.

Σπήλαιο Πανός Β.Δ. πλευρά Ακρόπολης. Εδώ τοποθέτησαν για πρώτη φορά οι Αθηναίοι τη λατρεία του Πάνα. Ίδρυσαν βωμό και σε κοιλώματα τοποθέτησαν αναθήματα. Η ανασκαφή έγινε από την Αρχαιολογική Εταιρεία το 1896.

Νυμφαίο Πεντέλης Αττικής. Ανακαλύφθηκε το 1952 από τον έφορο Γ. Παπαδημητρίου. Βρέθηκε άθικτο με σπουδαία ευρήματα που παρέχουν ενδείξεις για τον τρόπο λατρείας. Σπηλαιόμορφα ανάγλυφα ειδώλια, λυχνάρια πιστοποιούν λατρεία κυρίως Νυμφών μέχρι το 2ο αι. μ.Χ., οπότε το νυμφαίο καταστράφηκε από την πτώση της οροφής του.

Σπηλιά Νυμφολήπτου Βάρης. Ανασκάφθηκε το 1902 από την αμερικανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Εγχάρκτες επιγραφές σε ιωνικό και θηριονό αλφάβητο, ανδρική φιγούρα, σχεδόν σε φυσικό μέγεθος, ακέφαλο άγαλμα καθιστής θεότητας του 520 π.Χ. εξαιρετικά σπηλαιόμορφα ανάγλυφα, ειδώλια, αγγεία και νόμισμα Αθηνάς του 2 π.Χ. αι. αλλά και σειρά νομισμάτων των χρόνων του Μ. Κων/νου και του αυτοκράτορα Αρκαδίου 408 μ.Χ., δηλώνουν ότι η λατρεία συνεχίστηκε και στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

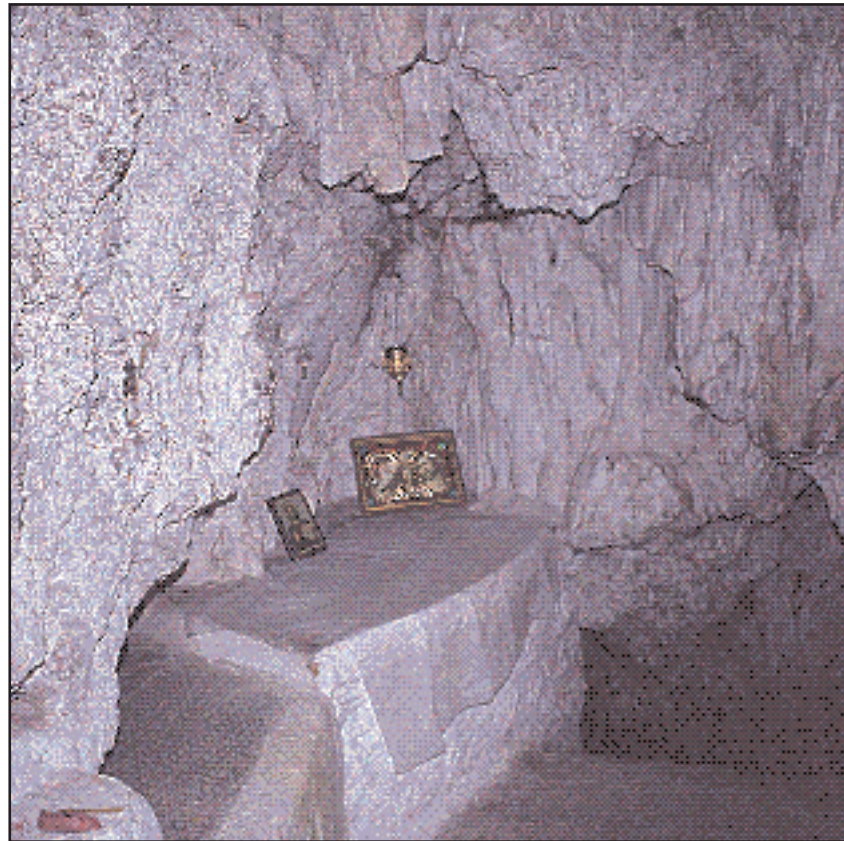
Σπηλιά Δαφνίου (Αιγάλεω). Ανασκάφθηκε από τον Γ. Τραυλό το 1937. Τα ευρήματα είναι μόνο 5ου αι. π.Χ. (μελανόμορφα αγγεία, λουτροφόρος, ειδώλια).

Σπηλιά Μεγάρων. Εμπεριστατωμένη ανασκαφή δεν έγινε. Το 1965 χαρτογραφήθηκε από μέλη της Ε.Σ.Ε. με υπεύθυνο τον Κ. Ζερβουδάκη, ο οποίος παρουσίασε και πίνακα αρχαιολογικών ευρημάτων (όστρακα αγγείων, ειδώλιο Πανός κ.ά.).

Υπόσκαφη σπηλιά Αγ. Χριστοδούλου στη Λίμνη Ευβοίας. Ο Εσταυρωμένος υποδηλώνει τη θέση του Ιερού, αριστερά η κοιλότητα- πρόθεση και δεξιά ο τοίχος - τέμπλο.

Σπηλαιώδης εκκλησία Αγίας Κυριακής στα Καμπιά Ευβοίας. Στις σπηλαιώδεις εκκλησίες η Αγία Τράπεζα είναι πάντα κολλημένη στο βράχο της σπηλιάς.

Χριστιανικά λατρευτικά ιερά

Οι υπόσκαφες και σπηλαιώδεις εκκλησίες στον ελλαδικό χώρο

Του **Θόδωρου Σκούρα**

Μέλους του Δ.Σ. της Ε.Σ.Ε.

Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ του ανθρώπου στις σπηλιές συνεχίστηκε και στους κάπως νεότερους χρόνους όταν τον ανάγκαζαν διάφορες έκτακτες περιστάσεις.

Εκεί άφησε δημιουργήματα που αποδεικνύουν ότι πολλές σπηλιές ήταν και είναι ακόμα τόποι χριστιανικής λατρείας αφού μέσα σ' αυτές βρίσκονται εκκλησίες, οι οποίες αποτελούν ένα ξεχωριστό είδος μνημείων. Παράλληλα, δίνουν πολλές πληροφορίες για τη ζωή των ανθρώπων της εποχής εκείνης, για τις κατασκευαστικές και καλλιτεχνικές τους ικανότητες και πολλά λαογραφικά στοιχεία.

Ο τρόπος κατασκευής αυτών των εκκλησιών, το δέσιμό τους με το περιβάλλον και η διαρρύθμισή τους, η οποία ανταποκρίνεται στους Ιερούς Κανόνες, οδήγησαν τους ερευνητές να τις ξεχωρίσουν σε δυο ομάδες που τις ονομάσανε Υπόσκαφες και Σπηλαιώδεις.

Υπόσκαφες και Σπηλαιώδεις

Υπόσκαφες λέμε τις εκκλησίες που είναι μέσα σε σπηλιές και διαμορφώθηκαν με αφαίρεση μάζας από τους βράχους της σπηλιάς, ενώ Σπηλαιώδεις ονομάζουμε αυτές που η διαμόρφωσή τους έγινε με προσθήκη, δηλαδή με χτίσιμο τοίχων, τέμπλου, κ.ά.

Στον ελλαδικό χώρο χαρακτηριστικές Υπόσκαφες είναι της Σαντορίνης και ορισμένες άλλες, κυρίως σε νησιά, όπως το σπήλαιο του Οσίου Χριστοδούλου στη Λίμνη Ευβοίας. Σπηλαιώδεις είναι η εκκλησία της σπηλιάς του Νταβέλη στην Πεντέλη, η Αγία Ελεούσα στη λακωνική Μάνη, ο Άγιος Αθανάσιος στη Σκύρο και άλλες.

Βασικό κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι όλες βρίσκονται μέσα σε σπηλιές. Τα άλλα στοιχεία τους είναι προσαρμοσμένα σε αξεπέραστες δυσκολίες και ανάγκες, οι οποίες απορρέουν από τη διαμόρφωση της αίθουσας της σπηλιάς. Οι δυσκολίες αυτές ανάγκασαν τους δημιουργούς των εκκλησιών να ξεφεύγουνε πολλές φορές από την παραδοσιακή τακτική.

Ετσι στις Υπόσκαφες που το χώρο τους αποτελεί ο θάλαμος της σπηλιάς και τα λειτουργικά τους τμήματα γίνονται με αφαίρεση, παρατηρούμε διάφορες αποκλεισεις από τα κανονικά ακόμη και στον προσανατολισμό της Αγίας Τράπεζας. Αντίθετα στις Σπηλαιώδεις όπου το χτίσιμο τοίχων διευκολύνει πολύ στη διαμόρφωση και την πιστή τήρηση των κανονικών τύπων, η μόνη παρέκκλιση που διαπιστώσαμε είναι ότι μερικές έχουν μεγαλύτερο τον άξονα από Β. προς Ν. και μικρότερο τον από Α. προς Δ.

Σε όλες τις εκκλησίες αυτές η Αγία Τράπεζα, αφαιρετικά ή προσθετικά διαμορφωμένη, είναι πάντα κολλημένη στο βράχο της σπηλιάς, ακόμα και εάν υπήρχε δυνατότητα να τοπο-

θετηθεί στο κέντρο του ιερού. Η θέση της μπορεί να είναι σε οποιοδήποτε σημείο του βράχου είτε διότι οι κατασκευαστές προσπαθούσαν να της δώσουν όσο το δυνατόν πιο σωστό προσανατολισμό, είτε διότι υπήρχε κάποια φυσική κοιλότητα που διευκόλυνε στην κατασκευή της.

Το μόνο πράγμα που κρατιέται πιστά από όλη την παραδοσιακή τακτική είναι η θέση της πρόθεσης, πάντα αριστερά από την Αγία Τράπεζα στον ίδιο τον ανατολικό ή τον παλινό βορινό τοίχο. Επειδή η πρόθεση συμβολικά παριστάνει το σπήλαιο όπου γεννήθηκε ο Χριστός, με αφαίρεση ή προσθήκη της δίνουν σπηλαιώδες σχήμα.

Ενώ στις Σπηλαιώδεις εκκλησίες το τέμπλο είναι χτιστό, στις υπόσκαφες τη θέση του τέμπλου έχει ένας βράχος της σπηλιάς που πάνω του τοποθετούνται οι εικόνες με την κανονική τάξη όπως σε όλες τις εκκλησίες. Σε πολλές υπάρχουν θαυμάσιες βυζαντινές ή μεταβυζαντινές τοιχογραφίες.

Δημιουργία

Οι αιτίες της δημιουργίας των εκκλησιών αυτών αρχίζουν από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια και βασικότερες είναι.

Οι διωγμοί που ανάγκαζαν τους χριστιανούς να καταφεύγουν σε απρόσιτες περιοχές όπου χωρίς το φόβο των διωκτών τους λάτρευαν το θεό και προσεύχονταν. Απόδειξη αυτού είναι οι απόμερες και απόκρημνες θέσεις των περισσότερων

από τις εκκλησίες αυτές.

Οι ερημίτες και οι αναχωρητές, θέλοντας να αποφύγουν τους πειρασμούς του περιβάλλοντος καταφεύγανε σε σπηλιές «ίνα τω θεώ προσομιλώσι και Αυτώ μόνω αρέσκωσιν» και τις μετατρέπανε σε εκκλησίες. Αυτή η φυγή μεμονωμένων ανθρώπων έγινε κύμα την εποχή των διωγμών του Δεκίου το 249 - 251 και κορυφώθηκε το 303 - 312 στο μεγάλο διωγμό του Διοκλητιανού.

Άλλη αιτία δημιουργίας εκκλησιών σε σπήλαια, είναι οι εικόνες που βρέθηκαν κατά καιρούς μέσα σε σπηλιές όπου τις έκρυβαν οι Χριστιανοί κατά τις επιδρομές των τουρκικών ορδών ή των πειρατών.

Ακόμα το 1774 η Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή επέτρεπε στους Έλληνες να χτίζουν εκκλησίες αλλά η Πύλη δεν τήρησε τον όρο αυτό και καταπατώντας την απαγόρευση διαμόρφωναν τις σπηλιές σε εκκλησίες.

Το 437 ο Αυτοκράτορας του Βυζαντίου Θεοδόσιος ο Β' εξέδωσε το «Διάταγμα κατά των εθνικών» με το οποίο επέβαλε την μετατροπή των αρχαίων ναών σε χριστιανικούς. Τότε πολλά από τα αρχαία λατρευτικά άντρα έγιναν εκκλησίες.

Στον ελλαδικό χώρο, η χρονολογία των εκκλησιών που δημιουργήθηκαν σε σπηλιές, αρχίζει τον 5ο αιώνα, ενώ για ορισμένες υπάρχουν γραπτές αποδείξεις. Ανάμεσά τους η εκκλησία του Οσίου Χριστοδούλου (10ου αιώνα), η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στη Σκύρο, που δημιουργήθηκε το 1602, κ.ά.

Βάραθρα και καταδύσεις

Ο ειδικός εξοπλισμός και οι τεχνικές γνώσεις για την εξερεύνηση σπηλαίων και υπόγειων ποταμών

Των **Κώστα Παλιοδήμου,**
Ιάκωβου Καρακωστανόγλου

Μελών του ΣΠ.ΕΛ.Ε.Ο

ΤΟ ΣΚΟΤΕΙΝΟ στόμιο του βάραθρου «Προβατίνα» στην Ηπειρο, ανοιγόταν μπροστά μας απειλητικό. Το βάθος του πρέπει να ήταν 405 μέτρα, σύμφωνα με εκτιμήσεις Αγγλων, που είχαν κατέβει εκεί το 1968. Η πέτρα που ρίξαμε στο χάος διέγραψε μια σιωπηλή πορεία μερικών δευτερολέπτων, έως να ακούσουμε τον υπόκωφο θόρυβό της, τη στιγμή που έφθασε στον πυθμένα. Το ταξίδι στο άγνωστο άρχισε.

Ανοιξαμε τρύπες στον βράχο με σπηλαιολογικό τρυπάνι και βάλαμε ειδικά καρφιά. Επάνω τους βιδώσαμε πλακέτες και περάσαμε τους κρίκους ασφαλείας, από τους οποίους θα κρεμιόταν το σχοινί και επάνω του εμείς.

Το ειδικό σπηλαιολογικό σχοινί που είναι νάυλον μεγάλης αντοχής, ήταν περίτεχνα μαζεμένο σε ένα σάκκο. Ο πρώτος που κατέβηκε και «αρμάτωσε», όμως λέμε το σπήλαιο, κρέμασε το σάκκο με το σχοινί από τη σπηλαιολογική του ζώνη. Ο σάκκος κρεμόταν κάτω από τα πόδια του έτσι ώστε το σχοινί να ξετυλίγεται χωρίς να μπερδεύεται, για να μην ενοχλεί την κατάβαση του σπηλαιολόγου που τοποθετούσε καρφιά στα σημεία τριβής. Όταν ασφάλισε το σχοινί και το πέρασε μέσα από το ντεσαντέρ (μηχανισμό κατάβασης), βγήκε στο κενό, με απόλυτη ασφάλεια και ελεγχόμενη ταχύτητα κατάβασης.

Σιγά-σιγά, άρχισε να χάνεται από τα μάτια μας, και πέρασε μια ώρα έως τη στιγμή που έδωσε το σήμα ότι πάτησε στον πυθμένα, για να ακολουθήσουν οι υπόλοιποι. Όταν φθάσαμε εκεί, νιώσαμε διαπεραστικό κρύο. Το χιόνι που είχε πέσει τον χειμώνα δεν είχε λιώσει εντελώς. Στο βάθος των 405 μέτρων μόλις που φαινόταν το φως στο στόμιο του βάραθρου και εμείς νιώθαμε ασήμαντοι μπροστά στο μεγαλείο της φύσης.

Μετά την έρευνα και τη φωτογράφιση του βάραθρου, άρχισε η διαδικασία της ανάβασης. Περάσαμε το σχοινί μέσα στα ειδικά φρένα που χρησιμοποιούνται για την ανάβαση και τα οποία μας βοηθούν να γαντζωνόμαστε πάνω στο σχοινί και σιγά σιγά να αναρριχούμε σε αυτό, όπως επίσης και να σταματάμε κατά τη διαδρομή για ανάπαυση.

Με την αποστολή αυτή του Σπηλαιολογικού Ελληνικού Εξερευνητικού Ομίλου (ΣΠ.ΕΛ.Ε.Ο) επαληθεύτηκε ότι η «Προβατίνα» είναι το μεγαλύτερο κατακόρυφο βάραθρο στην Ευρώπη και το δεύτερο στον κόσμο με βά-

Είσοδος βάραθρου και κατάβαση με σχοινί.

θος 405 μ. Μοιάζει με πηγάδι που φαρδαίνει στον πυθμένα, παρουσιάζει κυρίως αθλητικό ενδιαφέρον και δεν διαθέτει διάκοσμο.

Τα βάραθρα εξερευνούνται με την τεχνική που περιγράψαμε και ποικίλλουν, ως προς τη μορφολογία τους. Ορισμένα είναι κλιμακωτά.

Στα βάραθρα αυτά, κάθετα και οριζόντια τμήματα εναλλάσσονται σχηματίζοντας πατάρια ή αίθουσες, μικρές ή μεγάλες και με εντυπωσιακό πολλές φορές διάκοσμο από σταλακτίτες και σταλαγμίτες. Αλλα έχουν λίμνες, με αποτέλεσμα η συνέχιση της εξερεύνησης να απαιτεί κολύμπι ή χρήση φουσκωτών βαρκών. Επίσης, υπάρχουν και βάραθρα στα οποία χύνονται νερά ποταμών και ονομάζονται καταβόθρες.

Αγία Τριάδα

Μία ακόμη ενδιαφέρουσα μορφή υπόγειου φυσικού πλούτου είναι τα

υπόγεια ποτάμια, που η εξερεύνησή τους αποτελεί μοναδική εμπειρία. Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί η Αγία Τριάδα Καρύστου. Το υπόγειο μήκος του ξεπερνά τα 2 χλμ. και η πορεία του είναι ανοδική προς την καρδιά του βουνού.

Μέχρι το 1982 ήταν προσπελάσιμα τα 400 πρώτα μέτρα του σπηλαίου. Στο σημείο αυτό, υπήρχε σύγκλιση βράχων που έφθαναν μέχρι την επιφάνεια του νερού, παρεμποδίζοντας τη διέλευση στο ενδότερο τμήμα του σπηλαίου. Δεν φαινόταν να υπάρχει διόδος, παρά μόνο μία μικρή τρύπα, η οποία ήταν γεμάτη άμμο. Το 1982, μέλη του Σπηλαιολογικού Ελληνικού Εξερευνητικού Ομίλου (ΣΠ.ΕΛ.Ε.Ο) μαζί με Αγγλους σπηλαιολόγους κατάφεραν να ξεπεράσουν το εμπόδιο αυτό με σπηλαιοκατάδυση. Επειτα από μερικά μέτρα υποβρύχιας διαδρομής, οι σπηλαιοδύτες, αναδύθηκαν σε χερσαίο τμήμα και άρχισαν να σκάβουν τούνελ στην περιοχή της

αμμόδους τρύπας. Το ίδιο έκαναν από την άλλη πλευρά τα υπόλοιπα μέλη της αποστολής, με αποτέλεσμα τη διάνοιξη γαλαρίας (διαστάσεως 0,5 μ. πλάτος 0,5 μ. μήκος), που έκτοτε αποτελεί το πέρασμα για το εσωτερικό του σπηλαίου.

Μετά το πέρασμα αυτό ανοίγεται μία μεγάλη αίθουσα όπου υπάρχει ένας μαγευτικός καταρράκτης, ύψους 40 μέτρων. Τα νερά του πέφτουν με δύναμη δημιουργώντας θόρυβο και δυνατό ρεύμα αέρα. Η αναρρίχηση στον καταρράκτη αυτό, που είναι ο μεγαλύτερος σε ελληνικό σπήλαιο, είναι δύσκολη γιατί τα τοιχώματα της σπηλιάς είναι λεία, γλιστερά και με αρνητική κλίση. Μετά την προσπέλασή του, ακολουθούν μικρότεροι καταρράκτες που σχηματίζουν όμορφες λιμνούλες, αίθουσες στολισμένες με σταλακτίτες και σταλαγμίτες και σιφόνια, δηλαδή γαλαρίες γεμάτες με νερό μέχρι την οροφή, που το

Συνέχεια στην 16η σελίδα

Σπηλαιοκατάδυση στο σπήλαιο – υπόγειος ποταμός «Βλυχάδα» Διρού Μάνης.

Συνέχεια από τη 15η σελίδα
πέρασμά τους προϋποθέτει σπηλαιοκατάδυση.

Σπηλαιοκατάδυση

Αξίζει να σημειωθεί, ότι η σπηλαιοκατάδυση είναι απαραίτητη σε σπήλαια που καταλήγουν ή αρχίζουν σαν σιφόνι, γιατί είναι αδύνατο να ερευνηθούν με τις κλασικές μεθόδους. Τέτοια σπήλαια είναι τα υπόγεια ποτάμια και πηγές («Αγία Τριάδα» Καρύστου, «Νεροσπηλιά» Ορθρης), τα υπόγεια ποτάμια - καταβόθρες («Μανίκια» Ευβοίας, «Νεσάνη» Αρκαδίας), τα βάραθρα («Γερμανικό» Βουλιαγμένης). Επίσης, πηγές που έχουν τη μορφή λίμνης (Βουλιαγμένη, «Κολέθρα» Ευβοίας), υποθαλάσσιες πηγές ή γλυφάδες (Ανάβαλος Αργολίδος), ρουφήχτρες (Δεύτερο Λιμανάκι Βουλιαγμένης) και ενάλια σπήλαια («Βασιινίδι» Προαστίου Μάνης).

Η σπηλαιοκατάδυση απαιτεί ειδικό εξοπλισμό και τεχνικές γνώσεις. Ο σπηλαιοδύτης εξοπλίζεται με αναπνευστική συσκευή, δηλαδή δύο μπουκάλια με ανεξάρτητο μεταξύ τους αέρα, δύο ρυθμιστές, δύο μανόμετρα, πέδιλα, μάσκα, βαρίδια κ.ά. Κράνος, με προσαρμοσμένα πάνω του φωτιστικά και τον «μίτο της Αριάδνης» που είναι ένα σχοινάκι λεπτό, ανθεκτικό και τυλιγμένο σε ειδικό καρούλι. Επειδή ο πρώτος σπηλαιοδύτης θολώνει συχνά τα νερά του σιφονιού με το πέρασμά του, ο μίτος χρειάζεται για να τον ακολουθούν οι επόμενοι και να μην χαθούν στην επιστροφή.

Στην σπηλαιοκατάδυση ο πιο έμπειρος της ομάδας παίρνει τον μίτο, τον δένει καλά στο σημείο αναχώρησής του, ανάβει τα φωτιστικά του και βουτάει στο σιφόνι που πρόκειται να εξερευνηθεί. Το σκοτάδι είναι βαθύ και οι δέσμες των φωτιστικών το διαπερνούν. Οι μόνοι ήχοι είναι των φυσαλίδων που βγαίνουν από τις αναπνευστικές τους συσκευές

και οι παλμοί της καρδιάς. Οι αισθήσεις είναι όλες τεταμένες και σε επιφυλακή. Το παραμικρό λάθος μπορεί να αποβεί μοιραίο.

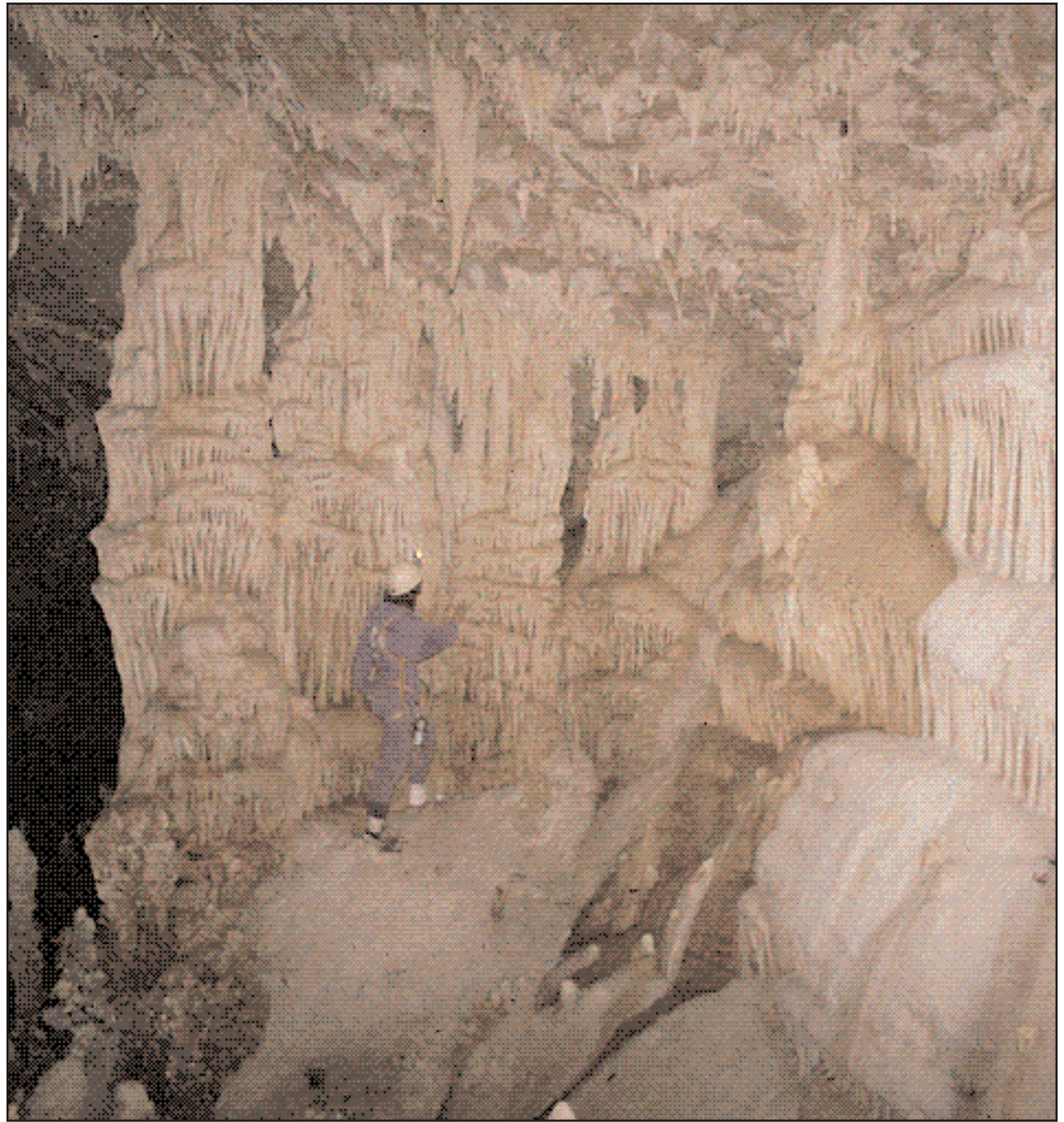
Εξοπλισμός

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως κάθε μορφή σπηλαίου απαιτεί ιδιαίτερη τεχνική εξερεύνησης και αντίστοιχο εξοπλισμό. Λίγα είναι τα σπήλαια που είναι εξ ολοκλήρου βαθιά. Ακόμη και τα οριζόντια παρουσιάζουν συχνά δυσκολίες προσπέλασης για διάφορους λόγους, όπως στενά περάσματα, γλιστερές και απότομες επιφάνειες, σημεία που απαιτούν αναρρίχηση ή αντιστήριξη, δαιδαλώδεις διαδρόμους που δυσκολεύουν τον προσανατολισμό, λίμνες που απαιτούν φουσκωτές βάρκες ή κολύμπι με καταδυτικές στολές.

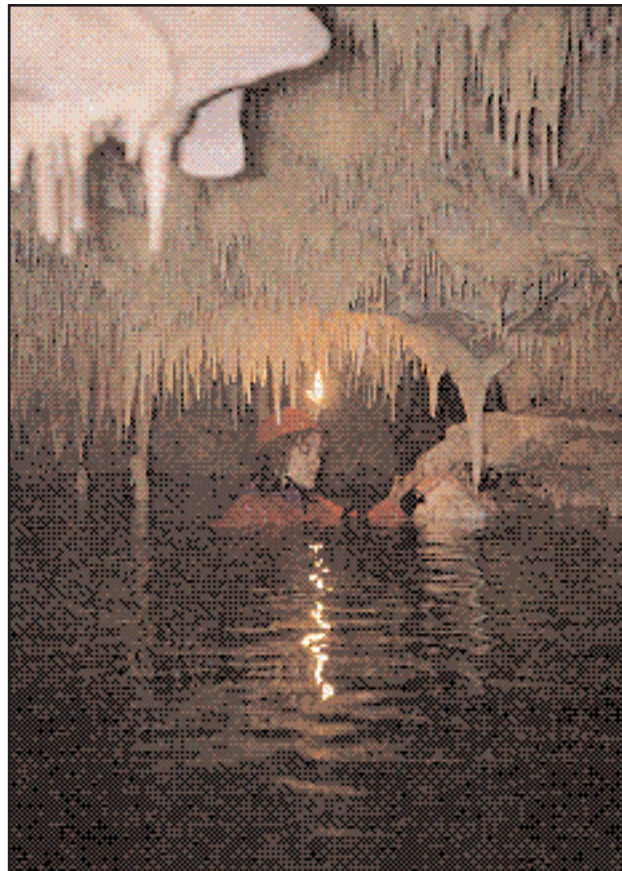
Αξίζει να σημειωθεί, πως η σπηλαιολογία απαιτεί ομαδικό πνεύμα (είναι συλλογική απασχόληση) και καλή εκπαίδευση. Προϋποθέτει λαχτάρα και αγάπη για την εξερεύνηση του αγνώστου, τόλμη, έλλειψη κλειστοφοβίας, συγκροτημένη σκέψη και καλή φυσική κατάσταση (χωρίς ιδιαίτερες αθλητικές επιδόσεις).

Η εξερεύνηση ενός σπηλαίου, πέρα από την ψυχοσωματική ικανοποίηση των σπηλαιολόγων, αποτελεί και κατάκτηση γνώσης. Μετά την εξερεύνηση οι ερευνητές σχεδιάζουν χάρτες, καταγράφουν τις παρατηρήσεις τους και συντάσσουν έκθεση αυτοψίας. Αντίγραφο της έκθεσης κατατίθεται στην Εφορία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας του ΥΠ.ΠΟ, που είναι ο αρμόδιος φορέας για χορήγηση άδειας εξερεύνησης. Οι πληροφορίες αυτές μπορούν να φανούν πολλαπλά χρήσιμες σε τοπικούς φορείς για ενδεχόμενη τουριστική εκμετάλλευση ή υδροδότηση, σε γεωολόγους, βιολόγους, αρχαιολόγους και σε συναδέλφους σπηλαιολόγους για μελλοντικές και διεξοδικότερες εξερευνήσεις των ελληνικών σπηλαίων.

Στολισμένη αίθουσα στο σπηλαιοβάραθρο Πολυδρόσου Φωκίδος.

Εξερεύνηση στα νέα τμήματα της «Βλυχάδας» Διρού.

Η κατάβαση σε βάραθρο απαιτεί ειδικό εξοπλισμό.

Κατάβαση στο βράθρο «Προβατίνα» στην Ηπειρο. Είναι το μεγαλύτερο κατακόρυφο βράθρο στην Ευρώπη και το δεύτερο στον κόσμο με βάθος 405 μ.

Θρύλοι και παραδόσεις

Λαογραφία των σπηλαίων Μελιδόνι, Αγία Σοφία, Περιστέρι, Σεντόνη και Δρακότρυπα

Της **Αννας Πετρόχειλου**

Σπηλαιολόγος, αντιπροέδρου της Ε.Σ.Ε.

Η ΕΛΛΑΔΑ λόγω των ασβεστολιθικών πετρωμάτων της έχει πολλά σπήλαια: οριζόντια, κατακόρυφα, λιμναία. Γνωστά είναι περίπου 8.000. Χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: τα αρχαιολογικά, τα χριστιανικά και τα λαϊκά. Θα ασχοληθούμε με τα λαϊκά που υπήρξαν αντικείμενο θρύλων και παραδόσεων.

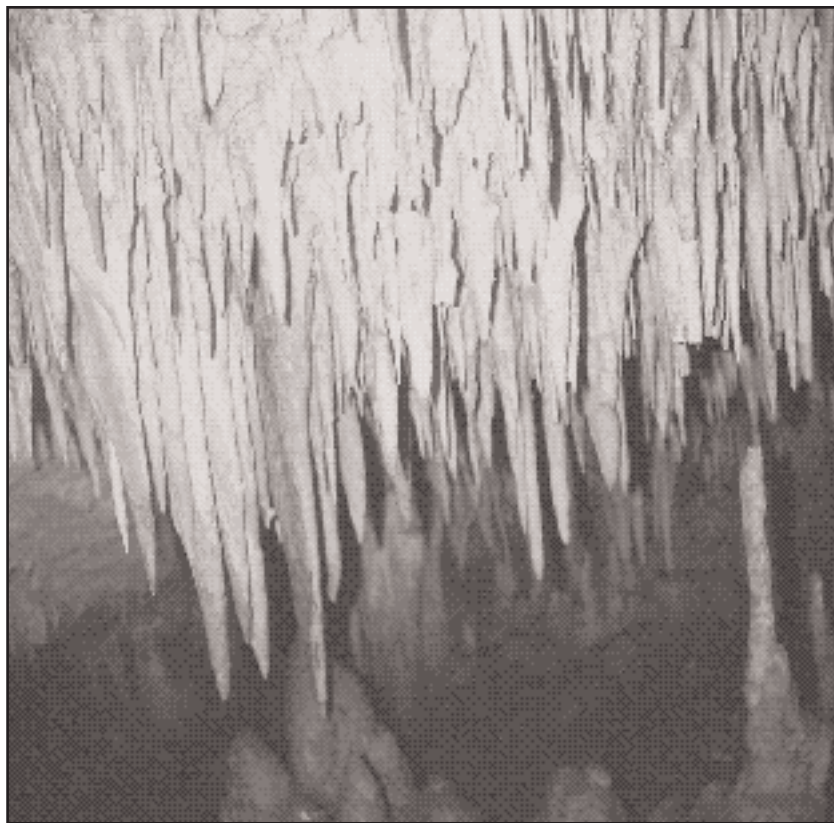
Ο λήσταρχος Νταβέλης χρησιμοποίησε τρία κρησφύγετα στην περιοχή των Αθηνών, για λόγους ασφαλείας. Ένα από αυτά ήταν «Των Αμώνων» Πεντέλης. Εκεί κοντά έκτισε τον πύργο της η Δούκισσα της Πλακεντίας η οποία ερωτεύτηκε τον λήσταρχο που την επισκεπτόταν χρησιμοποιώντας μία υπόγειο στοά η οποία συνέδεε το σπήλαιο με τον πύργο. Φυσικά τέτοια στοά δεν υπήρξε ποτέ.

Το βραχώδες σπήλαιο στην περιοχή «Ντόριζα» Παλαιοπαναγιάς Σπάρτης, πήρε το όνομά του από τον λήσταρχο Φεγγαρά που το χρησιμοποίησε ως ορμητήριο. Εκεί παγιδεύτηκε και εξοντώθηκε από τους κατοίκους της περιοχής που ήταν εξαγριωμένοι μαζί του.

Το «Καταφύγιο»

Οι κάτοικοι της περιοχής Διρού μετέτρεψαν το σπήλαιο «Καταφύγιο» σε απόρθητο οχυρό, όταν απειλήθηκαν από επιδρομείς. Η είσοδος του σπηλαίου καλύφθηκε με παχύ τοίχο και οπλισμένοι άνδρες φρουρούσαν ένα μικρό πέραςμα που χρησιμοποιείτο ως είσοδος και σφράγιζε με ογκόλιθο. Τα γυναικόπαιδα έμεναν στον κάτω όροφο του σπηλαίου, όπου έμπαιναν από μικρή τρύπα. Όταν τελείωσαν τα πολεμφοδία, κατέφυγαν στον κάτω όροφο και κώφευαν στις φωνές των επιδρομμένων που τους καλούσαν να παραδοθούν. Πολεμιστές και γυναικόπαιδα πέθαναν από ασφυξία, όταν οι επιδρομείς άναψαν θειάφι, μπροστά στην τρύπα. Παρόμοια τύχη είχαν οι κάτοικοι της περιοχής Κλιμαθιάς Κέρκυρας όταν κατέφυγαν στο σπήλαιο «Ανθρωπογράβα» για να σωθούν από επιδρομείς.

Ένας αργοπορημένος χωρικός εξαναγκάστηκε να αποκαλύψει την είσοδο, όπου οι επιδρομείς άναψαν φωτιά με πετρέλαιο. Όσοι ήταν στο σπήλαιο πέθαναν από ασφυξία. Σώθηκε μόνο ένας πετεινός που έφθασε στην άλλη άκρη του χωριού, διανύοντας τρία χιλιόμετρα στο εσωτερικό του σπηλαίου. Το λάλημά του ακούστηκε στο σπίτι του Βίζη που άνοιξε τρύπα και ελευθέρωσε τον πετεινό.

Κρυστάλλινη βροχή από σταλακτίτες, στο βαραθρώδες τριώροφο σπήλαιο που βρίσκεται στη θέση «Αντραβάνη» Δαφνίου Σπάρτης.

Φρικτό τέλος είχαν επίσης οι 370 Κρητικοί, που κατέφυγαν στο σπήλαιο «Μελιδόνι» Ρεθύμνου, στις 20 Οκτωβρίου 1823. Επέλεξαν να πεθάνουν από ασφυξία παρά να παραδοθούν στους Τούρκους που άναψαν θειάφι μπροστά στην είσοδο του σπηλαίου. Τα οστά τους τοποθετήθηκαν σε μνημείο στον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου, όπου τιμάται η μνήμη τους κάθε χρόνο με θρησκευτική τελετή.

Στο σπήλαιο «Αγίας Σοφίας» Μιλάτου Λασιθίου, οι ορδές του Αγαρινού Χασάν έσφαξαν 3.600 άνδρες και γυναικόπαιδα τα οποία αναζητήσαν καταφύγιο στο σπήλαιο. Στη συνέχεια κακοποίησαν τους νέους και τις νέες που πουλήθηκαν σαν σκλάβοι στην Αίγυπτο. Μαρτυρία του γεγονότος αποτελεί η σκαλισμένη επιγραφή που βρίσκεται πάνω από την αριστερή είσοδο: «ΣΘΕΝΤΩΝ ΚΑΙ ΣΦΑΓΙΑΣΘΕΝΤΩΝ 3600 ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ ΧΑΣΑΝ ΚΑΤΑ ... ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΝ 1823 ΔΑΠΑΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΔΑΜ ΜΑΓΡΙΓΓΛΗΣ (Ε) ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ ΓΗΝΕ 9 ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΕΜΜ Γ ΝΙΚΗΦΟΡ» (Εμμ. Γ. Νικηφόρος). Μερικά από τα οστά τοποθετήθηκαν στο ηρώο πλάι σε εκκλησούλα.

Η λησταρχίνα Γιώργαινα Παρθύμου έκρυβε τους θησαυρούς της στο βαραθρώδες τριώροφο σπήλαιο, θέση «Αντραβάνη» Δαφνίου Σπάρτης. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, η λησταρ-

χίνα κρύφτηκε στο σπήλαιο με τα παιδιά της για να σωθεί από τις ορδές του Ιμπραήμ, που είχαν στρατοπεδεύσει στην τοποθεσία «Τροχάλια». Απόγονοί της υπάρχουν στο χωριό Δαφνί.

Διαφορετική ιστορία έχει το σπήλαιο «Παναγιά του Βράχου» στη Μεγαλόπολη Αρκαδίας. Οι χωρικοί που κατέφυγαν εκεί προδόθηκαν από κλάμα μωρού. Οι Τούρκοι άναψαν μεγάλη φωτιά με πετρέλαιο και εγκατέλειψαν το σπήλαιο πιστεύοντας ότι θανάτωσαν όσους κρύφτηκαν εκεί. Την αποχώρησή τους διαπίστωσε ένας τολμηρός άνδρας που αποφάσισε να βγει για προμήθεια τροφίμων. Δεν πτοήθηκε από τη φωτιά, αλλά τυλίχτηκε με δέρμα βοδιού, κύλισε με ορμή στο κατηφορικό έδαφος και έσωσε τους συγχωριανούς του, σβήνοντας τη φωτιά.

Στο σπήλαιο «Χάος» ή «Φόρος» Αλαδινού Ανδρου, κάθε χρόνο γκρεμίζονταν αρκετά ζώα. Οι χωρικοί δεν δυσανασχετούσαν γιατί πίστευαν ότι στο βάθος του σπηλαίου υπήρχαν κακά πνεύματα που ηρεμούσαν με αυτήν την «προσφορά». Αντιμετώπιζαν δηλαδή το γεγονός ως πληρωμή φόρου, και για το λόγο αυτό ονόμασαν το σπήλαιο «Φόρος».

Νεράιδες

Οι κάτοικοι του Μεγαλοχωριού Μεθάνων απέφευγαν να περάσουν κο-

ντά από το σπήλαιο «Περιστέρι» την ημέρα και δεν κυκλοφορούσαν στην ευρύτερη περιοχή τη νύχτα, γιατί από την είσοδο του σπηλαίου έβγαιναν κάθε βράδυ νεράιδες. Για να εξουδετερώσουν τις «νεράιδες» ζήτησαν τη συμβουλή μιας μάντισσας. Αυτή τους έδωσε τρία καρφιά, τα οποία κάρφωσαν επάνω από την είσοδο, όπου βρίσκονται μέχρι σήμερα. Εκτοτε, η τοποθεσία ονομάζεται «Γκόζντιζα», που σημαίνει καρφιά.

Σε σπηλιά της κορυφογραμμής Υμηττού, ζούσε ένα λιοντάρι το οποίο ήταν ο τρόμος των κατοίκων της περιοχής. Κάθε χρόνο ήταν αναγκασμένοι να του προσφέρουν την ομορφότερη κοπέλα του χωριού, για να σωθούν οι υπόλοιποι κάτοικοι. Κάποτε, ο κλήρος έπεσε στην εγγονή της Κάντζενας και η παράδοσή της θα γινόταν του Αγίου Νικολάου. Δακρυσμένοι οι χωρικοί ικέτευαν το Θεό να σώσει το κορίτσι και όταν αντίκρισαν το λιοντάρι τρύπωσαν τρομοκρατημένοι στην εκκλησία. Ξαφνικά ένας κεραυνός έπεσε πάνω στο λιοντάρι που πέτρωσε. Οι χωρικοί θέλοντας να ευχαριστήσουν τον θαυματουργό Άγιο, έστησαν μπροστά στην εκκλησία ένα μαρμάρινο λιοντάρι που σώζεται μισοκατεστραμμένο μέχρι σήμερα. Στην πραγματικότητα είναι κομμάτι από... ρωμαϊκό άγαλμα.

Ο θρύλος θέλει το «Μπάμπολα» τέρας με φτερά που κατοικούσε σε σπήλαιο στην περιοχή «Πανόβρυση» Κυπαρισσίου Επιδαύρου Λιμηράς. Όταν κατέβαινε στο χωριό έτρωγε ό,τι εύρισκε, αλλά προτιμούσε τα παλληκάρια και τις κοπέλες. Οι χωρικοί, στην προσπάθειά τους να εξοντώσουν το τέρας, το παγίδευσαν σχηματίζοντας ένα κύκλο με κλαδιά. Στο κέντρο τοποθέτησαν ένα κοντάρι και στην κορυφή του κρέμασαν ένα ζωντανό πρόβατο.

Ο Μπάμπολας άκουσε τα τρομαγμένα βελάσματά του, πλησίασε και άρχισε να πηδάει γύρω από το κοντάρι για να αρπάξει το πρόβατο. Δεν αντιλήφθηκε όμως ότι ένας γέρος είχε ανάψει φωτιά στα γύρω κλαδιά, με αποτέλεσμα να καούν τα φτερά του και να μη μπορεί πλέον να πετάξει. Έτσι οι χωρικοί κατάφεραν να σκοτώσουν το τέρας.

Η «Δρακότρυπα»

Απέναντι από την εκκλησούλα «Παναγιά» του χωριού Δροσσοπηγή Τζουμέρκων, βρίσκεται το σπήλαιο «Δρακότρυπα». Μόνιμος κάτοικός του ήταν ο «Δράκος» ο οποίος κάθε Δεκαπενταύγουστο πήγαινε στο πανηγύρι για να σύρει το χορό με την πιο όμορφη κοπέλα. Μετά την οδηγούσε στη σπηλιά, της έκοβε τα στή-

Το σπήλαιο «Μελιδόνι» Ρεθύμνου, όπου βρήκαν το θάνατο 370 Κρητικοί όταν κατέφυγαν εκεί για να σωθούν από τους Τούρκους.

Τεράστιες κολώνες που θυμίζουν αρχαίο ελληνικό ρυθμό στο σπήλαιο «Σεντόνη» του χωριού Ζωνιά Ρεθύμνου.

Σταλαγμίτες με μορφή πουλιών στο λημναίο σπήλαιο «Περιστέρι» Μεθάνων. Οι κάτοικοι της περιοχής πίστευαν ότι από το σπήλαιο έβγαιναν κάθε βράδυ νεράιδες.

Πολύχρωμοι παραπετασματοειδείς σταλακτίτες στη θέση «Αντραβάνη» Σπάρτης, όπου έκρυβε τους θησαυρούς της η λησταρχίνα Γιώργαινα Παρθύμου.

θη και τα κολούσε στην οροφή (σταλακτίτες μαστοειδείς). Το κακό σπάτησε με τη βοήθεια της Παναγιάς. Κάποιο Δεκαπενταύγουστο, όταν άρχισε ο χορός παρουσιάστηκε μια πανέμορφη κοπέλα που μπήκε πρώτη στη σειρά. Ο δράκος χόρευε δίπλα της και όταν την έπιασε για να την πάει στη σπηλιά, ξεκόλλησε το χέρι του και έμεινε στο δικό της. Τότε βογγώντας από τον πόνο, πήγε στο σπήλαιο, τρύπησε το βουνό προχωρώντας βαθειά και πέθανε.

Ο πρώτος βασιλιάς της Καστοριάς Κάστορας κάλεσε κάποτε τον αδελφό του Πολυδεύκη και τον πεθερό του Κέλι να διασκεδάσουν μέσα στο σπήλαιο του βασιλείου του. Την είσο-

δο όμως του σπηλαίου φύλαγε ένας φοβερός δράκος που έβγαζε από το στόμα φλόγες και μολυσμένη αναπνοή. Ο βασιλιάς υποσχέθηκε πλούσια δώρα σε όποιον κατάφερνε να σκοτώσει το δράκο. Προσφέρθηκε ένας νέος που άρχισε άνισο αγώνα με το δράκο. Ξαφνικά η λίμνη του σπηλαίου φουρτούνιασε και οι χωρικοί είδαν το δράκο να επιπλέει στα νερά της σκοτωμένος. Οι χωρικοί άρχισαν να πανηγυρίζουν και οι επισκέπτες μπήκαν στο σπήλαιο, με αναμμένες δάδες. Όταν έσβησαν οι δάδες, μέσα στο βαθύ σκοτάδι ακούστηκε μια φωνή που έλεγε: «Όποιος πάρει μια χούφτα λάσπη θα μετανοιώσει και όποιος δεν πάρει επίσης θα μετανοιώ-

σει». Οι τολμηροί πήραν λίγη ποσότητα και όταν βγήκαν από το σπήλαιο διαπίστωσαν ότι η λάσπη ήταν χρυσόσκονη. Ετσι μετάνιωσαν όλοι.

Οι κάτοικοι του χωριού Ζωνιά Ρεθύμνου, θέλοντας να τονίσουν πόσο μεγάλη είναι η σπηλιά «Σεντόνη», διηγούνται: «Κάποτε μια χωριανή χάθηκε στο σπήλαιο όπου προχώρησε βαθιά από περιέργεια. Οι άνθρωποι που την αναζήτησαν τη βρήκαν νεκρή μετά 8 ημέρες».

Η αναβρυτή πηγή «Μεγάλη άβυθη» του χωριού Πυργί Κεφαλονιάς, πήρε το όνομά της από το «απύθμενο» βάθος της. Οι προσπάθειες των χωρικών να τη βυθομετρήσουν ήταν μάταιες. Κάποτε μεταφέρανε με ζώ-

πολλά κουβάρια σπάγγο, αλλά και πάλι δεν κατάφεραν να αγγίξουν το βυθό. Για το λόγο αυτό την θεωρούσαν «άπατη». Όταν βυθομετρήσαμε τη σπηλιά διαπιστώσαμε ότι το μεγαλύτερο βάθος της ήταν 11,5 μέτρα! Αυτό σημαίνει ότι κατά το ξετύλιγμα των κουβαριών οι χωρικοί δεν αντελήφθησαν τότε ακούμπησε το βυθό, το ελαφρύ σχετικά βαρίδι. Ο σπάγγος αποκτούσε μεγαλύτερο βάρος καθώς μουσκευόταν από το νερό, με αποτέλεσμα να τραβιέται πιο εύκολα στο βυθό. Οι χωρικοί που παρακολούθησαν τη δική μας βυθομέτρηση, δεν ήθελαν να παραδεχθούν το λάθος τους.

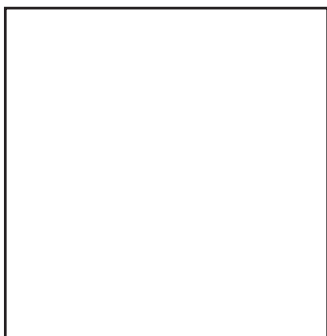
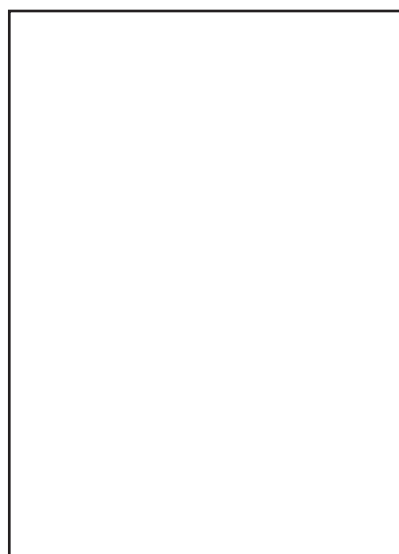
ΔΙΣΚΟΙ

Της Γιώτας Συγκά

Του Σπύρου Παγιατάκη

ΚΡΙΤΙΚΗ

Η ζωή στα σπήλαια

Πλούσια πανίδα από κουκουβάγιες, νυχτερίδες και τρωγλόβια είδη

Του **Καλούστ Παραγκινιάν**

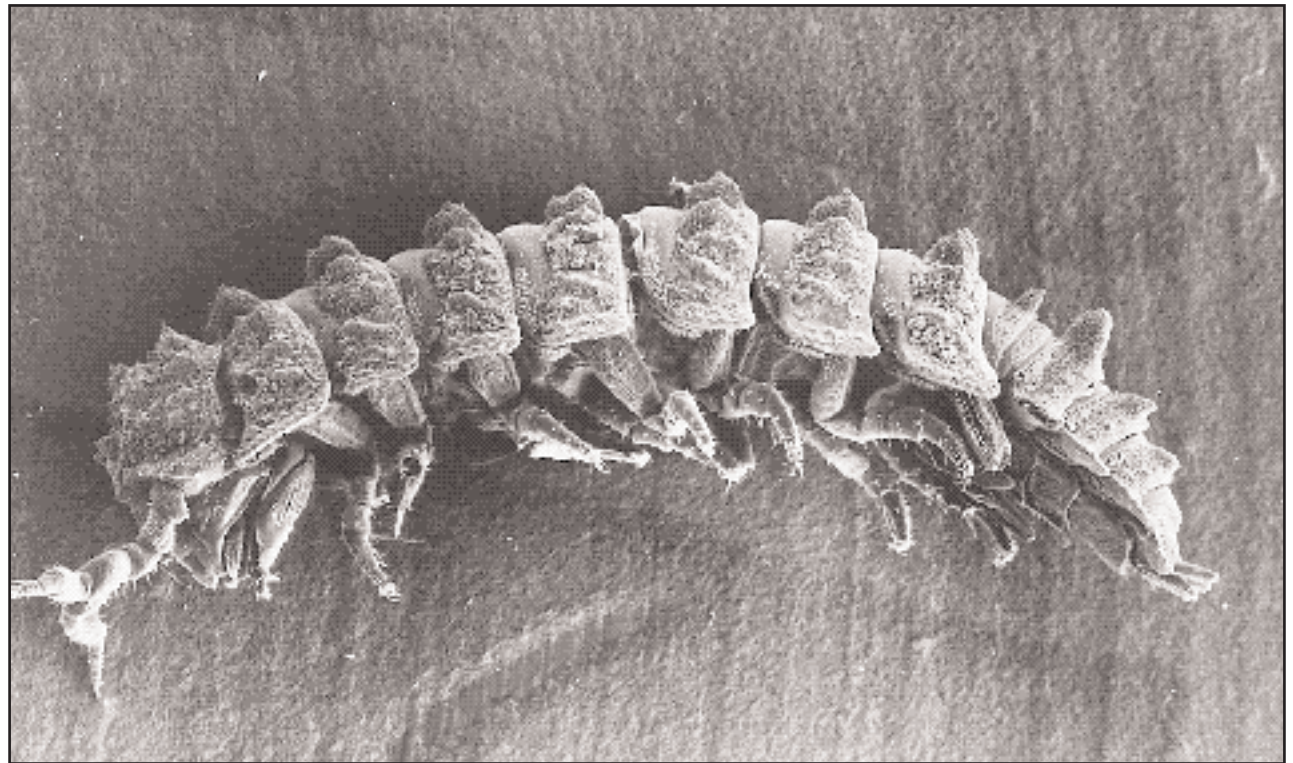
Βιοσπηλαιολόγος

ΕΙΝΑΙ δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι το θαύμα της ζωής εξελίσσεται ακόμη και στα βάθη της γης, μέσα στις ρωγμές του υπεδάφους. Η ζωή, όμως, υπάρχει οπουδήποτε μπορεί να συντηρηθεί.

Οι υπόγειες κοιλότητες είναι από τα πλέον αφιλόξενα μέρη για κάθε ζωντανό οργανισμό. Το απόλυτο σκοτάδι, η απόλυτη ησυχία, η υψηλή σχετική υγρασία και η χαμηλή θερμοκρασία, είναι τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την αιώνια μονοτονία του υπόγειου κόσμου. Βαθιά μέσα στα σπήλαια, τα φυτά δεν μπορούν να αναπτυχθούν και έτσι τη βάση της τροφικής αλυσίδας αποτελούν πτώματα ή κόπρανα ζώων ή ακόμη και νεκρή φυτική ύλη που έχει μεταφερθεί εκεί με διάφορους τρόπους. Σε τέτοια περιβάλλοντα μπορούν και ολοκληρώνουν τον βιολογικό τους κύκλο μόνο οργανισμοί που έχουν αναπτύξει ειδικές προσαρμογές. Αυτά τα περίεργα όντα είναι το αντικείμενο έρευνας της Βιοσπηλαιολογίας.

Νυχτερίδες

Τα ζώα που συναντώνται σε σπηλιές μπορεί να έχουν μπει τυχαία, να τις χρησιμοποιούν για φώλιασμα ή να ολοκληρώνουν εκεί το βιολογικό τους κύκλο. Οι πιο σημαντικοί αντιπρόσωποι της δεύτερης κατηγορίας είναι οι νυχτερίδες. Αυτά τα ιπτάμενα θηλαστικά έχουν μεγάλη επιφάνεια σε σχέση με τον όγκο τους. Έτσι, για να διατηρούν τη θερμοκρασία τους σταθερή, η καρδιά τους

Φωτογραφία από ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης ενός μικροσκοπικού ισόποδου που ζει μόνο στο σπήλαιο Αλιστράτης Σερρών και πουθενά αλλού στον κόσμο. Τυφλό και άχρωμο με ιδιαίτερα ανεπτυγμένα τα αισθητήρια αφής, καταφέρνει να ζει με μεγάλη άνεση στο αφιλόξενο περιβάλλον του.

πάλλεται περίπου οκτακόσιες φορές το λεπτό. Έχοντας αυξημένες ανάγκες σε ενέργεια, καταναλώνουν κάθε βράδυ ποσότητα εντόμων ίση με το βάρος τους, παίζοντας με αυτόν τον τρόπο ένα πολύ σπουδαίο οικολογικό ρόλο. Τους χειμερινούς μήνες, επειδή η θερμοκρασία του περιβάλλοντος είναι χαμηλή και τα έντομα λιγοστά, πέφτουν σε λήθαργο, δημιουργώντας συχνά αποικίες χι-

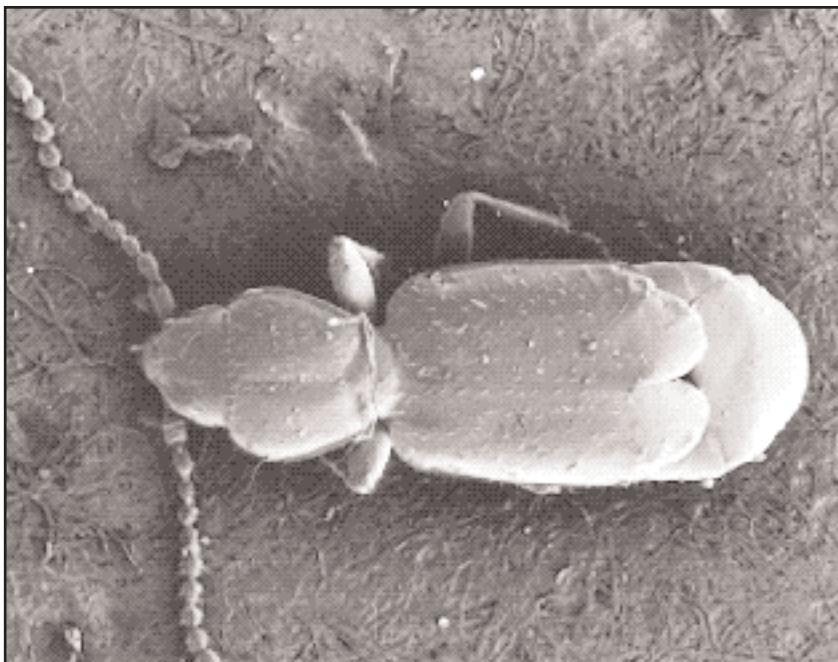
λιάδων ατόμων στα σπήλαια. Τα κόπρανά τους αποτελούν μια πρώτης τάξης τροφή για τα σπηλαιόβια είδη.

Τρωγλόβια

Στην τρίτη κατηγορία υπάρχουν είδη που ζουν και στο επίγειο περιβάλλον, σε παρόμοιους μικροβιότοπους (κάτω από πέτρες, μικρά κοιλώματα, κ.λπ.), αλλά και είδη που ζουν απο-

κλειστικά σε σπηλιές. Τα τελευταία ονομάζονται τρωγλόβια και έχουν αναπτύξει ειδικές προσαρμογές για να επιβιώνουν όχι μόνο στα σπήλαια –όπου υπάρχουν έστω και μικρές ποσότητες τροφής– αλλά και στο εκτεταμένο σύστημα ρωγμών (διακλάσεων) των πετρωμάτων. Όλες αυτές οι προσαρμογές έχουν στόχο τον περιορισμό των αναγκών σε ενέργεια.

Τα τρωγλόβια ζώα είναι άχρωμα,

Αριστερά: φωτογραφία από ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης ενός τρωγλόβιου κολεόπτερου από σπήλαιο της Μακεδονίας. Δεξιά: στιγμιότυπο από μια βιοσπηλαιολογική δειγματοληψία σε βάραθρο της Κρήτης.

τυφλά, χωρίς όργανα ακοής, έχουν λεπτό σκελετό, μεγάλα άκρα για αποτελεσματική μετακίνηση και ιδιαίτερα ανεπτυγμένα τα οπτικά αισθητήρια. Πολλά από αυτά μπορούν να αντέξουν σε μεγάλες περιόδους ασιτίας, που συχνά υπερβαίνουν αθροιστικά τη μισή τους ζωή. Οι προσαρμογές αυτές ελαχιστοποιούν τις δυνατότητες επιβίωσης στο εξωτερικό περιβάλλον. Έτσι, τα τρωγλόβια ζώα περιορίστηκαν στα σπήλαια από την ίδια τους τη φύση. Το κάθε είδος εξαπλώνεται σε πολύ μικρές περιοχές ή –συνχότερα– σε μία μόνο σπηλιά. Αυτός είναι και ο λόγος που το κάθε σπήλαιο έχει ιδιαίτερη βιολογική αξία.

Τα ζώα αυτά είναι οι επιβίωσαντες απόγονοι μιας αρχέγονης πανίδας, η οποία εισέβαλε στα σπήλαια μετά από κάποιο καταστροφικό συμβάν. Γι' αυτό το λόγο αναφερόμαστε σ' αυτά με τον όρο «ζωντανά απολιθώματα». Η μελέτη της γεωγραφικής τους κατανομής μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την κατανομή, που είχαν οι εξαφανισμένοι πλέον πρόγονοί τους και μας βοηθούν να αναπαραστήσουμε το παλαιοπεριβάλλον.

Ερευνες

Οι βιοσπηλαιολογικές έρευνες άρχισαν στην Ευρώπη, πριν από ενάμιση περίπου αιώνα, ξεκινώντας από Γάλλους επιστήμονες. Τα τελευταία πενήντα χρόνια επεκτάθηκαν και στην Αμερική (κυρίως ΗΠΑ). Τα ελληνικά σπήλαια άρχισαν να ερευνώνται πριν από τρεις περίπου δεκαετίες από αλλοδαπούς βιοσπηλαιολόγους. Μέχρι το 1989 είχαν πραγματοποιηθεί δειγματοληψίες σε 160 περίπου σπήλαια. Σήμερα, ύστερα από δική μας συστηματική έρευνα, γνωρίζουμε την πανίδα περίπου 600 σπηλαίων και βεράθρων. Τα αποτελέσματα των ερευνών μας είναι σημαντικά, καθώς ανακαλύφθηκαν δεκάδες είδη των οποίων την ύπαρξη αγνοούσε η επιστημονική κοινότητα.

Βρέθηκαν νέα είδη σε σπήλαια μήκους τριάμισι χιλιομέτρων και βεράθρα 475 μέτρων! Είδη, που ο κοντινότερος συγγενής τους βρίσκεται... στη Χιλή! Είδη από όλα τα στάδια τρωγλομορφικής εξέλιξης. Αποδείχθηκε ότι η Ελλάδα έχει έναν τεράστιο πλούτο τρωγλόβιων ειδών, γεγονός που έχει προκαλέσει ιδιαίτερη αίσθηση τόσο στη διεθνή επιστημονική κοινότητα, αλλά –και αυτό είναι το σπουδαιότερο– και στους ανθρώπους που δεν έχουν καμία σχέση με το αντικείμενο.

Το τελευταίο, το διαπιστώνουμε με ιδιαίτερη χαρά κάθε φορά που πραγματοποιούμε ενημερωτικές διαλέξεις και προβολές διαφανειών σε δήμους και κοινότητες των υπό μελέτη περιοχών. Γίνεται σιγά-σιγά κατανοητό ότι τα σπήλαια και τα βεράθρα δεν είναι απλώς χώροι με σταλακτίτες και σταλαγμίτες, αλλά οικοσυστήματα που αποτελούν ένα τμήμα του ευρύτερου φυσικού περιβάλλοντος.

Βλάβες

Οι ανθρώπινες δραστηριότητες και ιδιαίτερα η οικονομική εκμετάλλευση των σπηλαίων, όταν γίνονται με προχειρότητα, είναι ίσως η μονα-

Ένα τυφλό και άχρωμο ισόποδο που ζει στις σπηλιές της Ανατολικής Κρήτης και πουθενά αλλού στον κόσμο.

Οι νυχτερίδες διαχειμάζουν στα σπήλαια. Συχνά δημιουργούν αποικίες δεκάδων χιλιάδων.

δική απειλή, όχι μόνο για τους σπηλαιόβιους οργανισμούς, αλλά γενικότερα για το σπηλαιόβιο οικοσύστημα. Το αποτέλεσμα αναιρεί τους λόγους για τους οποίους γίνεται αυτή η διαχείριση.

Για παράδειγμα, το αντιαισθητικό πρασίνισμα –λόγω ανάπτυξης φωτοσυνθετικών οργανισμών– του διακόσμου των σπηλαίων εξαιτίας των λανθασμένων επιλογών στον ηλεκτροφωτισμό. Η κατάσταση του σπηλαίου Περάματος Ιωαννίνων σχολιά-

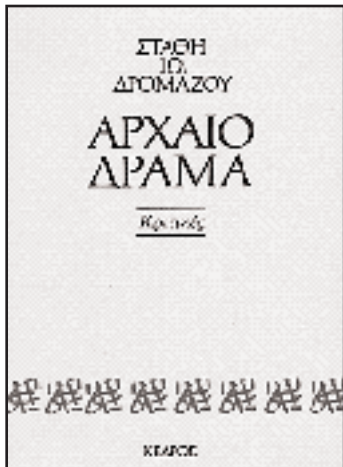
ζεται δυσμενώς και χλευαστικά από πολλούς επισκέπτες και, δυστυχώς, εκεί οδηγούνται και τα υπόλοιπα ηλεκτροφωτισμένα ελληνικά σπήλαια (Παιανίας, Διρού, Καστριών, κ.λπ.). Χειρίστη είναι η κατάσταση στο σπήλαιο «Δικταίο Αντρο» του Λασιθίου, όπου εξαφανίσθηκαν τα σπηλαιόβια είδη, ενώ η διάνοιξη τεχνικής εισόδου στο σπήλαιο Αλιστράτης Σερρών είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή τεράστιων αποικιών νυχτερίδων (δεκάδων χιλιάδων ατόμων).

Οι σπηλαιόβιοι οργανισμοί δεν είναι επιβλαβείς για τον άνθρωπο, ούτε έχουν κάποιο άμεσο οικονομικό όφελος. Με εξαίρεση τις νυχτερίδες και κάποια άλλα ζώα που φωλιάζουν σε σπηλιές, παίζουν συνήθως πολύ μικρό ρόλο στην επίγεια οικολογική ισορροπία. Είναι, όμως, ένα συστατικό του φυσικού περιβάλλοντος που προσφέρεται για μελέτη, που μπορεί να αναδειχθεί, να γίνει και πολιτιστικό αγαθό, και γι' αυτό έχουν μεγάλη αξία για τον άνθρωπο.

Στάθη Ιω. Δρομάζου «Αρχαίο δράμα, κριτικές», εκδόσεις «Κέδρος», σ.σ. 220, τιμή 2.200.

Δέκα χρόνια συμπληρώθηκαν από το θάνατο του Στάθη Δρομάζου. Στη σειρά των μεταθανάτιων εκδόσεων των κριτικών εργασιών του οι εκδόσεις «Κέδρος»

προσθέτουν μια επιλογή κριτικών σημειωμάτων για παραστάσεις αρχαίων δράματος. (Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης, Αριστοφάνης και Μένανδρος), που είχαν ανεβαστεί στην Αθήνα από το 1974 ως το 1993.

Ραφαέλ Αλμπέρτι «Ναύτης στη στεριά», Εταιρία Ισπανικών Σπουδών «Μιγκέλ ντε Θερβάντες», Αθήνα 1993.

Ανδουλουσιανός ποιητής, ο μόνος επιζών από την περίφημη γενιά του '27 (Λόρκα, Γκιγιέν, Σαλίνας, Θερνουδά), ο Ραφαέλ Αλμπέρτι θα συγκεράσει στο έργο του την παραδοσιακή στιχομυθία με την πιο αριστοδοκίμη και παράδοξη ποιητική μεταφορά.

Στο «Ναύτη στη στεριά» -Α' κρατικό βραβείο λογοτεχνίας 1924-25- συγκεντρώνονται τα πρώτα δημιουργήματα ενός ποιητή που έχει θεωρήσει τον εαυτό του θαλασσινό που βρίσκεται εξόριστος στα βάθη της στεριάς. Η μετάφραση είναι του Η. Ματθαίου.

Deborah Tannen «Γιατί δεν με καταλαβαίνεις;», εκδόσεις «Λύχνος», Αθήνα 1993, σ.σ. 384, τιμή 3.300 δρχ.

Γιατί υπάρχουν τόσο πολλές γυναίκες που έχουν την εντύπωση ότι οι άνδρες δεν κουβεντιάζουν μαζί τους αλλά απλώς κάνουν μονόλογο; Και γιατί τόσο πολλοί άνδρες έχουν την αίσθηση ότι οι γυναίκες τους ταλαιπωρούν με την γκρίνια τους και δεν φτάνουν ποτέ στην ουσία;

Στο βιβλίο αυτό η κοινωνιολογιστής Deborah Tannen χρησιμοποιεί παραδείγματα από τις έρευνες της οι οποίες υποστηρίζουν ότι άνδρες και γυναίκες ζουν σε διαφορετικούς κόσμους, ακόμα και αν βρίσκονται κάτω από την ίδια στέγη και επομένως η μεταξύ τους συνομιλία έχει περισσότερο τα χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, εξ ου και οι δυσκολίες οι οποίες προαναφέρθησαν.

Ένα μυθιστορήματα

Οκτώ νέες εκδόσεις για το καλοκαίρι

Της **Ελισάβετ Κοτζιά**

Μπέτι Μαχμούντι «Ποτέ χωρίς την κόρη μου», μετ. Κώστια Κοντολέων, εκδόσεις «Ψυχογιός», Αθήνα 1993, σ.σ. 464, τιμή 3.500.

Το 1984, η Μπέτι, μια Αμερικανίδα παντρεμένη με Ιρανό, ταξίδεψε με τον άντρα και την κόρη της στην Τεχεράνη για μια επίσκεψη στην οικογένεια του συζύγου της. Εντρομη, ύστερα από μερικές εβδομάδες, ανακαλύπτει ότι βρίσκεται δέσμη ενός φανατικού μουσουλμάνου, σε μια χώρα που οι γυναίκες είναι σχεδόν σκλάβες. Η μόνη ελπίδα διαφυγής βρίσκεται έτσι στα χέρια του παρόνομου δικτύου λαθρεμπόρων.

Knutt Hamsun «Μυστήρια», μετ. Γιάννης Λάμπας, εκδόσεις «Prisma», Αθήνα 1993, σ.σ. 302.

Η πικρία, η τρέλα, το μίσος, η καταφρόνια και οι κακολογίες που παραλούν στα «Μυστήρια» δεν πρέπει να κάνουν τον αναγνώστη να ξεχάσει ότι ο Χάμσουν υπήρξε συγχρόνως ένας λάτρης της φύσης, ένας μοναχικός άνθρωπος και ένας ποιητής της απόγνωσης.

Ζαν - Μαρί Ντρο «Η επιστροφή του κουλού Οδυσσέα», μετ. Κατερίνα Αγγελάκη - Ρουκ, εκδόσεις «Μέδουσα», Αθήνα, σ.σ. 200, τιμή 2.000 δρχ.

Γνώστης της Ελλάδας ο συγγραφέας χρημάτισε διευθυντής της Γαλλικής Ακαδημίας και Μορφωτικός Ακόλουθος της Γαλλικής πρεσβείας. Λάτρης της χώρας μας ο Ζαν - Μαρί Ντρο διηγείται σε μια όμορφη Γαλλίδα σ' ένα ωραίο μπιστρό του Παρισιού τις περιπέτειές του στα νησιά του Αιγαίου που τις βιώνει σαν ένας άλλος περιπλανώμενος Οδυσσέας.

Κλάους Μαν «Ο ευλαβικός χορός», εκδόσεις «Ολκός», μετ. Γιώργου Δεπάστα, Αθήνα 1993, σ.σ. 292.

Πρώτο μυθιστόρημα του Κλάους Μαν (1906 - 1949) το βιβλίο πρωτοκυ-

κλοφόρησε το 1925 στο Βερολίνο και εκφράζει τα τραυματικά βιώματα του συγγραφέα σ' αυτή τη μητρόπολη του μεσοπολέμου. Με χιούμορ και ευαισθησία ο συγγραφέας παρουσιάζει μια άγνωστη και παρεξηγημένη πλευρά της γερμανικής νεολαίας, η οποία δεν υπήρξε διαφορετική από τη νεολαία της υπόλοιπης Κεντρικής Ευρώπης.

Μαζάνο Τογκάουα «Κυνηγός γυναικών», εκδόσεις «Δελφίνι», Αθήνα 1993, σ.σ. 237, τιμή 2.300 δρχ.

Δολοφονίες νεαρών γυναικών διαδέχονται η μια την άλλη στο Τόκιο. Ενας επιχειρηματίας βρίσκεται στο επίκεντρο της υποθέσεως. Απιστος σύζυγος γνωρίζει ενδιαφέρουσες κοπέλες οι οποίες διαδοχικώς εξαφανίζονται. Ωσπου θα αρχίσει να υποψιάζεται ότι έχει πέσει θύμα μιας απίστευτης πλεκτάνης.

Τζόρτζιο Πρέσμπουργκερ «Ο νόμος των λευκών διαστημάτων», μετ. Κούλα Καφετζή, Αθήνα 1993, σ.σ. 160, τιμή 1.600 δρχ.

Γεννημένος στην Ουγγαρία ο σκηνοθέτης και συγγραφέας Τζόρτζιο Πρέσμπουργκερ ζει και εργάζεται στην Ιταλία και μεταφτεύει στην ιταλική γλώσσα την κεντροευρωπαϊκή

λογοτεχνική παράδοση. Στη Βουδαπέστη λοιπόν διαδραματίζονται οι πέντε ιστορίες του όπου οι πρωταγωνιστές του είναι γιατροί και συγχρόνως ασθενείς. Πέντε γιατροί - μάρτυρες καταγράφουν έτσι τις εξελίξεις της ασθένειάς τους, την ουσία της οποίας δεν κατανοούν, βρίσκονται αντιμέτωποι με το οικείο - ανοίκειο πρόσωπό της και ανακαλύπτουν τέλος πίσω από το ανεξήγητο ένα κρυφό νόημα, το οποίο θα μπορούσε να εντοπισθεί στα λευκά διαστήματα ανάμεσα στις λέξεις.

Πιέρ Λοτί «Ιερουσαλήμ», μετ. Ελένη Καραμπέτσου, εκδόσεις «Το κλειδί», Αθήνα 1993, σ.σ. 207, τιμή 1.500 δρχ.

Γοητευμένος από τη μαγεία της Ανατολής, ο Πιέρ Λοτί (1850 - 1923) παρουσιάζει την ιερή αυτή αρχαία πόλη με το τείχος, τα μοναστήρια της, τις εκκλησίες όλων των ρυθμών, τον Άγιο Τάφο και τον ναό του Σολωμόντα. Πόλη φαντασμάτων, αίματος, λατρείας και θρησκευτικού φανατισμού, είναι όταν την περιγράφει ο Π. Λοτί στις αρχές του αιώνα, εγκαταλελειμμένη και μελαγχολική, ρημαγμένη από το χρόνο αλλά και τους ανθρώπους.

«Η αναζήτηση του ιερού Γκράαλ», ανώνυμη μυθιστορία του ΙΓ' αιώνα, μετ. Κώστας Αντύπας, εκδόσεις «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1993, σ.σ. 360, τιμή 3.000 δρχ.

Στις αρχές του ΙΓ' αιώνα οι μύθοι για τους ιππότες και το ιερό Σκεύος που ονομάζεται Γκράαλ έχουν ήδη μια μακρά ιστορία. Ξεκινώντας από τις προχριστιανικές δοξασίες της κελτικής Βρετανίας, αναδιαμορφώνονται κατά την εποχή της κατακτησεως του νησιού από τις αγγλικές και τις σαξωνικές ορδές. Συγχρόνως, μεταφτεύονται στην ηπειρωτική Ευρώπη και αναμορφώνονται υπό την επήρεια των κηρυγμάτων του Αγίου Βερνάρδου και των Κιστερκιανών μοναχών, έτσι ώστε οι ιππότες να μετατραπούν σε στρατιώτες του Χριστού και το Γκράαλ σε σύμβολο των χριστιανικών μυστηρίων.

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Felice Holman «Ο Ροβινσώνας του μετρό», μετ. Στέφανος Ροζάνης, εκδόσεις «Παπαδοπούλου», σ.σ. 128, τιμή 1.100 δρχ.

Δεκατριών χρονών, μύωπας και μικροκαμωμένος, ο Αρμεν Σλέικ έχει πάντα στην τσέπη του ένα εισιτήριο του μετρό, τελευταίο καταφύγιό του, όταν τα πράγματα στην επιφάνεια της γης δυσκολεύουν πολύ.

Χωρίς οικογένεια ή φίλους θα ζησει για αρκετούς μήνες μέσα σε μια σπηλιά που ανακαλύπτει τυχαία στα τοιχώματα ενός τούνελ. Θα πωλεί εφημερίδες που οι βιαστικοί επιβάτες εγκαταλεί-

πουν στα βαγόνια και θα δουλεύει παρ'άλληλα ως καθαριστής στο κνλικείο του σταθμού.

Φρανς Κάφκα «Η γέφυρα και άλλα κείμενα», μετ. Ιωάννη Κωνσταντάκη, εκδόσεις «Υψιλον», Αθήνα 1993, σ.σ. 80, τιμή 800 δρχ.

Μολονότι δεν έχει γράψει βιβλία ειδικά για παιδιά, σε αρκετά κείμενα του, ο Φρανς Κάφκα χρησιμοποιεί ήρωες παιδιά, τα οποία ζουν σε τόπους φαντασίας τους, διηγούνται ιστορίες χωρίς αρχή και τέλος, τα όνειρα που είδαμε πριν από καιρό και τα θυμόμαστε αμνδρά. Ο τόμος αυτός συγκεντρώνει μερι-

κά τέτοια μικρά κείμενα, μύθους και ιστορίες για παράξενα ζώα και για παιδιά που έχουν κλείσει μέσα στην ψυχή τους την απελπισία των μεγάλων.

Μάνος Κοντολέων «Δομήνικος», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1992, σ.σ. 136, τιμή 900 δρχ.

Ο Δομήνικος είναι ένα αγόρι 12 περίπου χρονών που ψάχνει να βρει το φάρμακο με το οποίο θα γιαιτρευτεί ο πατέρας του. Στην προσπάθειά του θα ξεκινήσει ένα περιεργό ταξίδι, κατά τη διάρκεια του οποίου δεν θα γνωρίσει μόνο πλάσματα αλλόκοτα αλλά και τα ..... μυστήρια της φύσης.

Με άρωμα...«χωματερής...»

Του Δημήτρη Χατζηνικολάου

ΑΡΚΕΤΑ ΣΥΧΝΑ θα μπορούσα να πω, αγαπητοί μου αναγνώστες, παρουσιάζεται το φαινόμενο κάποιας αντιπαράθεσης μεταξύ των ανθρώπων ενός νομαρχιακού συμβουλίου και των επίσημων αντιπροσώπων κάποιου συγκεκριμένου φορέα. Τις περισσότερες φορές οι αντιδράσεις προέρχονται από τη μη γνώση του πραγματικού προβλήματος αρχικά, την απουσία έγκυρης ενημέρωσης, αλλά και από την έλλειψη κάποιας ευαισθησίας για την διαφύλαξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Το θέμα αυτή τη φορά είναι αρκετά σοβαρό. Πριν από τρεις μήνες περίπου, το νομαρχιακό συμβούλιο του νομού Κιλκίς, αποφάσισε να δημιουργήσει το σκουντιδότοπο του Συνδέσμου Αξιούπολης και Κοινοτήτων στη Φιλυριά.

Φυσικά, η απόφαση αυτή για κάποιον μη οινόφιλο δεν εμφανίζει εκ πρώτης όψεως κάτι το μεμπτόν. Πιστεύω όμως ότι οι άνθρωποι που την πήρανε δεν μπορούν πιθανόν να διαισθανθούν τα καταστρεπτικά αποτελέσματα που θα έχει για τον κόσμο της Γουμένισσας, ο «χώρος αυτός της υγειονομικής ταφής των απορρομιμάτων». Οι λόγοι είναι πολλοί:

Κατ' αρχήν ο σκουντιδότοπος αυτός θα υποβαθμίσει ανεπανόρθωτα την αμπελοργική ζώνη παραγωγής οίνων ονομασίας προέλευσης ανώτερης ποιότητας «ΓΟΥΜΕΝΙΣΣΑ» μέσα στην οποία καλλιεργούνται αυτή τη στιγμή εκλεκτά σταφύλια στις περιοχές των κοινοτήτων Γράβα, Κάροης, Πενταλόφου, Στάθης, Γερακώνας, Φιλυριάς και Πολυπέτρον. Κρίνεται λοιπόν η τύχη της Γουμένισσας, μιας περιοχής που έχει την τύχη σήμερα ν' ανήκει στις αναγνωρισμένες από την ΕΟΚ ζώνες παραγωγής εκλεκτών κρασιών λόγω ιδιαίτερου και εξαιρετικού οικοσυστήματος που διαθέτει. Όταν λοιπόν γίναμε μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, το υπουργείο Γεωργίας μετά από σκληρούς αγώνες κατόρθωσε να πείσει τους εταίρους μας, ν' αναγνωρίσουν τις 20 περιοχές της χώρας μας, που μπορούν να φέρουν την τιμητική και διακριτική ένδειξη VQPRD. Σήμερα, είναι αδύνατο ν' αναγνωρισθούν νέες ζώνες, γι' αυτό και όλες οι οиноπαραγωγικές χώρες της Ευρώπης, προσέχουν ανστηρά αυτές τις περιοχές, τις οποίες προσπαθούν να αναδείξουν και να καθιερώσουν ως όνομα στο διεθνή ανταγωνισμό. Ωστόσο, εμείς αποφασίσαμε να τις γεμίσουμε με σκουντιδότοπους και χωματερές.

Προσφάτως δημιουργήθηκε μια Ένωση Οиноπαραγωγών του αμπελώνα της Μακεδονίας, με σκοπό μεταξύ των άλλων, να χαράξει τους «δρόμους του κρασιού» σε συνεργασία με τον ΕΟΤ και τους τοπικούς τουριστικούς φορείς, ώστε να προσελκύσει εκατοντάδες επισκέπτες στους χώρους της οινικής μας παράδοσης. Φαντασθείτε, λοιπόν, τους τουρίστες που θα επισκέπτονται αυτή την περιοχή της Γουμένισσας να πιάνουν τη μύτη τους διασχίζοντας τους περιφνημούς αμπελώνες μας;

Επιπλέον, το σχέδιο αυτό της εγκατάστασης του σκουντιδότοπου σ' αυτό το σημείο θέτει σε κίνδυνο την πρότυπη καλλιέργεια της κεραιάς στην περιοχή της Φιλυριάς, απειλώντας έτσι μ' εξαφάνιση μια από τις λίγες δυναμικές και οικονομικά προσοδοφόρες καλλιέργειες. Επίσης, επιδρά καταλυτικά στην πάσης φύσεως αξιοποίηση της περιοχής, υποθάλποντας κάθε προοπτική τουριστικής εκμεταλλεύσεως των φυσικών καλλονών της Γουμένισσας (όρος Πάικο) ενώ είναι αδύνατη η προβολή των αξιόλογων αρχαιολογικών χώρων και ευρημάτων στον Εύρωπο, Τούμπα και Φιλυριά. Η αντίδραση αυτή για την επιλογή της περιοχής δημιουργίας σκουντιδότοπου στη Φιλυριά, κορυφώθηκε με τη συμμετοχή 22 διαφορετικών φορέων της περιοχής.

Αγαπητοί σύνεδροι του νομαρχιακού συμβουλίου Κιλκίς, σάς κάνω έκκληση να σεβαστείτε τις ρίζες και τα χρώματα αυτής της χώρας που πάντα έφτιαχνε αυθεντικά κρασιά, πασίγνωστα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, και να γίνει η χωματερή λίγα χιλιόμετρα έξω από τη μοναδική αυτή αμπελοργική ζώνη.

Εύχομαι όταν θα ξανασυναντήσω τον Γιάννη τον Μπουτάκη στο ταβερνάκι του Αγίου Νικολάου της Ναούσσης να 'ναι τουλάχιστον χαμογελαστός και ικανοποιημένος, από τον μεγάλο αυτό αγώνα της διάσωσης των πολύτιμων περιοχών παραγωγής κρασιού, ώστε αντί να έχει το βαρύ «Camel» της παρηγοριάς στα χείλη του, να πιούμε ένα πληθωρικό μπουσικό Γουμένισσας στην υγεία όλων των συνδρών της συμπαθέστατης Νομαρχίας.

Του Ηλία Δελλόγλου

Η γαλλική κουζίνα

Της Μαρίας Χαραμή

ΛΟΙΠΟΝ α λά ρούσικα ή α λά γαλλικά; Διαφοροτρόπως επαναδιατυπωμένο, το ζήτημα τίθεται σε κάθε επίσημο γεύμα. Κι αν στοχαστούμε το τραπέζι ως θέαμα, θα είχε ίσως ενδιαφέρον και η ιστορική αναδίφησης. Μα ναι, δείτε χρυσοί μου φίλοι, πόσο συγγενεύει ένα γεύμα με θεατρική παράσταση. Από τους σκηνοθέτες - οικοδεσπότες εξαρτάται το ύψος και το είδος του: παρωδία, δράμα, όπερα, μπούφφα.

Από τον Μεσαίωνα μέχρι το 1860, οι φιλεπιδείξεις Γάλλοι προέκριναν τον δικό τους τρόπο σερβιρίσματος παρουσιάζοντας πλείστα εδέσματα ταυτοχρόνως, άκοπα μέσα σε πιατέλες. Ο,τι έκτοτε επέζησε είναι ο καταμερισμός του δείπνου σε τρία σερβίς. Τηρουμένων βεβαίως των αναλογιών ως προς τις ποσότητες. Στο καθένα από τα 3 σερβίς τον πρώτο ρόλο κρατάει πάντα το κεντρικό πιάτο, στο μέσον του τραπέζιου που τριγυρίζεται από ζυγό αριθμό δευτερευόντων εδεσμάτων. Η μεγάλη και οι μικρότερες πιατέλες στηρίζονται σε réchaud, ειδικώς φτιαγμένες κατασκευές που διατηρούν ζεστά τα φαγητά. Ρόλους κομπάρσων, κοντάρια δηλαδή, υποδύονται διάφορα άλλα ψιλοκοκά τοποθετούμενα συμμετρικώς. Διάρκούντος του Μεγάλου Αιώνα, ήγουν του 17ου, ο οποίος συμπίπτει με τη βασιλεία του πολυχρονωμένου ηλιακού 14ου Λουδοβίκου, άρχεται και η αίγλη, η αυτονομία της γαλλικής κουζίνας.

Από τότε στο πρώτο σερβίς πρωταγωνιστεί η σούπα, συνοδευόμενη από βραστά ψάρια, βοδινό, πουλερικά. Αποσυρμένης της σουπιέρας εμφανίζονται τα περιφνημα relesnés και οι εντράδες: μαγειρευτά κυνήγια, κρέατα, ψάρια και οι σάλτσες τους. Εκπί του πρώτου και άφιξη του δεύτερου σερβίς. Εδώ δεσπόζει το ψητό, συνήθως ολόκληρο το ζώο μαζί με σαλάτες και γαρνιτούρες. Στα μυθικά μεγάλα γεύματα ακολουθούσαν στο σημείο ετούτο οι πολυτελείς τροφές: βουνά από γαρίδες, φουά γκρα, γκαλαντίνες. Το τρίτο σερβίς συναποτελούσαν τα γλυκίσματα. Κυριαρχούσε στο κέντρο η εντυπωσιακή παρασκευή του ζαχαροπλάστη. Περιβαλλόμενη από φρούτα, κομπόστες, τυριά.

Καθίσταται καταφανές ότι το α λά γαλλικά σερβίρισμα σκοπούσε πρωτίστως στην όραση, στο «φαίνεσθαι» παρά στη γεύση. Η στομφώδης αλληλουχία των εδεσμάτων, η επίδειξη της αφθονίας απευθύνεται αρχικώς στην χόρταση των ματιών. Προσέτι εκτός της ευμάρειας ανεδείκνυε και τις χάρες των οικοδεσποτών, αφού η νοικοκυρά όφειλε να σερβίρει η ίδια τη σούπα. Τονίζοντας έτσι την συμβολική

λειτουργία της υγρής τροφής. Η ετικέτα δε, έδιδε την ευκαιρία να αναδιπλασιαστεί η τιμή της πρωτοκαθεδρίας αρχίζοντας το σερβίρισμα από τους εξέχοντες παρισταμένους. Ο κύρης του σπιτιού, με τη σειρά του, θα κόψει το ψητό. Εκτός κι αν παραχωρήσει το προνόμιο του στον πλέον σεβαστό συνδαιτημόνα. Ο απόηχος αυτού του εθιμοτυπικού διατηρείται ως τις μέρες μας. Στα μεγάλα όμως αρχοντικά ο παρασημοφορημένος κρεοκόπτης, πρώτος μεταξύ των υπηρετών, ήταν ο εντεταλμένος γι' αυτό το καθήκον. Στα δε ανάκτορα κάποιος εξ αίματος ευγενής καρφώνει το μεγαάλιο πηρούνι στο ζώο και κόβει επιδειξίως τις μερίδες στον αέρα.

Παρά τα εντυπωσιακά τούτα τερτίπια τα φαγητά, όσο να 'ναι, κρύωναν. Η ανάμιξη τόσων διαφορετικών οσμών εδημιουργούσε συγχυτικό αποτέλεσμα στις αισθήσεις και δυσάρεστη ατμόσφαιρα. Για να μην θίξουμε το θέμα της αλλοίωσης των τροφών. Η μόδα του σερβιρίσματος α λά ρούσικα παρουσιάζεται στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα εδέσματα κόβονται και σερβίρονται στα πιάτα μέσα στο μαγειρείο και έρχονται διαδοχικώς στους ομοτράπεζους. Ο διάκοσμος, του τραπέζιου δεν συνίσταται πια από τα ίδια τα φαγητά αλλά από τα επιδόρπια που παρατίθενται από την αρχή του γεύματος, από ανθοκατασκευές βαλμένες σε πολύτιμα βάζα και μικρά ή μεγάλα ασημικά. Τα πράγματα απλουστεύονται μέχρι που αγγίζουν το θέμα α λά ρούσικα ανγκλέζ την κατάρηση δηλαδή του τραπεζομάντηλου που υποκαθιστούν λογής πετσετάκια. Οχι από πεντοχίλιαρα!

Η αστική τάξη έχοντας κατακτήσει μια σχετική αυτοπεποίθηση, διαφορίζεται από την αριστοκρατία: μαγκτά κοινωνικό status, μπορεί να ορίσει τους δικούς της νόμους και κανόνες, να παράγει έναν τύπο συμπεριφοράς. Δεν είναι παράδοξο το γεγονός πως δεν υιοθετεί πρώτη τον ρούσικο τρόπο σερβιρίσματος. Οι καμμένοι οι αστοί δειλιάζουν ακόμη κατατρυχόμενοι από το άγχος μήπως τους προσάψουν ότι στην κουζίνα η νοικοκυρά κάνει ακατανόμαστες τσιγκουνιές! Ακολουθείται λοιπόν για λίγο καιρό από τα αστικά σπίατα το γεύμα α λά γαλλικά αφήνοντας την πρωτοπορία του ρούσικου σερβιρίσματος στους αριστοκράτες. Οι αλλαγές πάντως που θα ακολουθήσουν στη μαγειρική και στα ήθη του τραπέζιου μέσα στα επόμενα χρόνια θα είναι πατέντες της καινούργιας τάξης.

Σας κούρασα, καλοί μου αναγνώστες, μα λόγω της νηστείας του Δεκαπενταύγουστου σκέφτηκα να περιοριστούμε σήμερα στη θεωρητικολογία. Σας ετοιμάζω μια γευστική έκπληξη για την προσεχή Κυριακή.

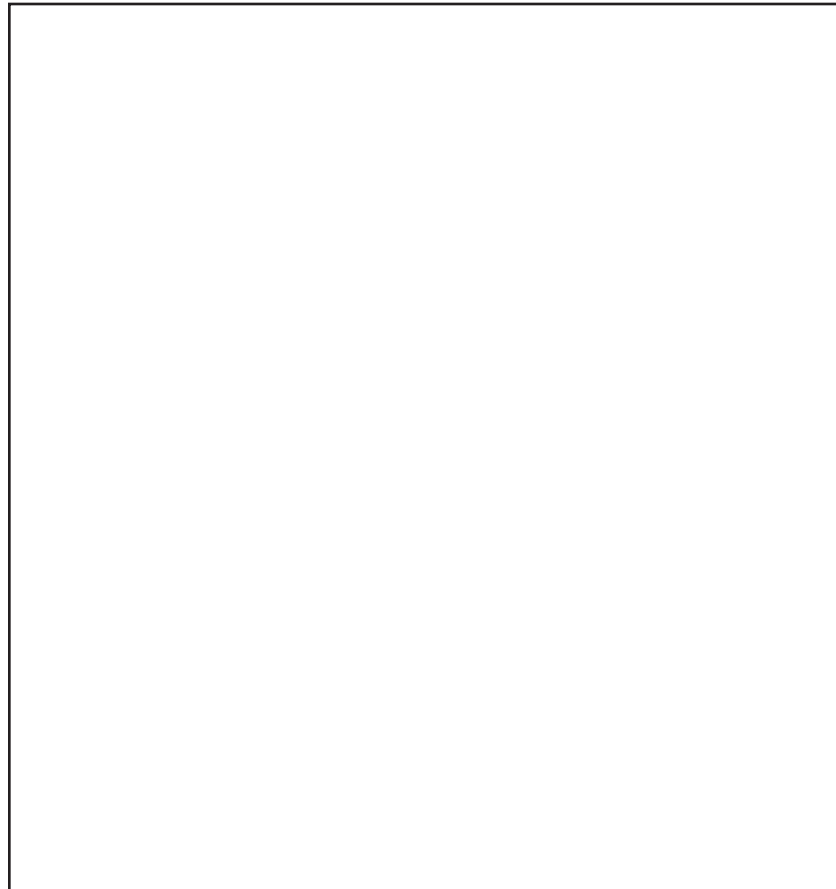
***
***

ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

ΕΡΤΖΙΑΝΑ

Της Μίκας Τασούλη

ΘΕΑΜΑΤΑ

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ

Επειδή οι ώρες προβολών μπορεί να διαφοροποιηθούν κατά μερικά λεπτά, προτιμήστε πρώτα να τηλεφωνείτε. Οι κινηματογράφοι που έχουν * διαθέτουν Ντόλμπι Στέρεο.

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ Α' ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΣΥΝΕΧΟΥΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΜΕ AIR CONDITION

ΑΑΒΟΡΑ* (Τέρμα Ιπποκράτους, τηλ. 6423271 - 6462253)
Εναρξη σε λίγες ημέρες

ΑΘΗΝΑΣ

Α' ΠΡΟΒΟΛΗΣ

ΑΒΑΝΑ ΑΣΣΟΣ-ΟΝΤΕΟΝ* (Λ. Κηφισίας 234-Κολλέγιο, τηλ. 6715905) θερινό

Παιχνίδια ολέθρου (περιπ. Κ)

ΑΕΛΛΩ (Πατησίων, 8214675) θερινό

Φονικό όπλο 3 (περιπέτεια Κ-13)

ΑΘΗΝΑΙΑ (Χάρητος 50 Κολωνάκι, τηλ. 7215717)

Δώδεκα μέρες μυστηρίου (θρίλερ Α)

ΑΙΓΛΗ (Ζάππειο, τηλ. 3224104)

Οι αθόρυβοι (περιπ. Κ)

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (Παπάγου, τηλ. 6545900)

Μια ξανθιά στο πιάτο μου (κωμωδ. Κ)

ΑΛΦΑ (Πλατεία Κολιάτσου, τηλ. 2029401)

Κάπτεν Χουκ (περιπ. Κ)

ΑΛΦΑΒΙΑ* (Τέρμα Μαυρομ., τηλ. 6460521)

Το σκοτεινό αντικείμενο του πόθου (περιπ. Α)

ΑΜΟΡΕ (Πριγκιπωνήσων 10, Πολύγωνο, τηλ. 6462519)

Metropolitan (Κ)

ΑΜΥΝΤΑΣ (Πλατεία Υμηττού, τηλ. 7668500)

Ο τελευταίος των Μοικανών (περιπ.)

ΑΝΕΣΙΣ* (Τέρμα Αμπελοκήπων Τηλ. 7782316 - 7785449) θερινό

Τρελές αδελφές (κωμ. Κ)

ΑΡΚΑΔΙΑ* (Νέα Ελβετία, τηλ. 7661166)

Οι περιπέτειες ενός αόρατου ανθρώπου (κωμ. Κ)

ΑΤΤΕΝΕ (Λευκωσίας 41 πλατεία Αμερικής, 8676871)

Ο θάνατος σου πάει πολύ (κωμ. Κ)

ΒΟΞ (Θεμιστοκλέους 82 Εξάρχεια, τηλ. 3301020 - 3301014)

Το παιχνίδι των λυγμών (Α)

ΔΕΞΑΜΕΝΗ REFRESH (Πλατεία Δεξαμενής, Κολωνάκι, τηλ. 3623942, 3602363)

Χόφα-Τζακ Νίκολσον (περιπ. Κ)

ΔΙΟΝΥΣΙΑ (Λεωφ. Συγγρού 286, στροφή Ν. Σμύρνης, τηλ. 9515514 - 3221983)

Τελική ανάλυση (θρίλερ Α)

ΕΚΡΑΝ (Τέρμα Ζωοδόχου Πηγής, τηλ. 6461895)

Νέα γυναίκα μόνη ψάχνει (περιπ. Κ)

ΕΛΕΝΑ (Στάση Ούλεν Ιλίσινα, τηλ. 7789120-7753303)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΕΛΛΗΝΙΣ (Τέρμα Αμπελοκήπων, τηλ. 6464009)

Glengarry Glen Ross Οικόπεδα με θέα

ΖΕΦΥΡΟΣ (Τρώων 36, Θησείο, τηλ. 3462677)

Ηρωας κατά λάθος (περιπ. Κ)

ΗΛΕΚΤΡΑ* (Πατησίων 292, Αγ. Λουκάς, τηλ. 2284185)

Επιστροφή στο Χάουαρντς Εντ (Κ) Ωρες 8.45-11.10μ.μ.

ΘΗΣΕΙΟΝ (Αποστόλου Παύλου 7, τηλ. 3470980-3420864)

Ο θάνατος σου πάει πολύ (κωμ. Κ) Ωρες 8.50-11.10 μ.μ.

ΛΑΟΥΡΑ (Νικηφορίδη 24 Νέο Παγκράτι, τηλ. 7662060)

Ζήτημα τιμής (περιπ. Κ)

ΛΙΛΑ (Νάξου 115, Αγ. Λουκάς, τηλ. 2016849)

Σινέ Τέχνης

Παντρολογήματα, του Ολτμαν (κωμ. Κ)

ΜΕΤΡΟΠΟΛ (Θήρας 18, Πλατεία Αμερικής, τηλ. 8672006)

Νέα γυναίκα μόνη ψάχνει (περιπ. Κ)

ΜΠΡΟΝΤΓΟΥΑΙΗ* (Πατησίων - Αγ. Μελετίου, τηλ. 8620232) θερινό

Ο παίχτης (Κ)

ΝΕΑ ΠΑΝΑΘΗΝΑΙΑ (Τέρμα Μαυρομιχάλη, τηλ. 6425714)

Ολα τα πρωινά του κόσμου (κοιν. Κ-13)

ΟΑΣΙΣ (Παγκράτι, τηλ. 7244015)

The Mambo Kings (Κ)

ΠΑΛΑΣ (Παγκράτι, τηλ. 7515434) Ταράτσα

Φράνκι και Τζόνι (Κ)

ΠΑΛΛΑΔΙΟΝ (Κρέμου 120 - Καλλιθέα, τηλ. 9513349)

Επιστροφή στο Χάουαρντς Εντ (Κ)

ΡΙΒΙΕΡΑ (Βαλτετσίου 46 Εξάρχεια, τηλ. 3637716 - 3644827)

Ο καιρός των τσιγγάνων (Κ-13)

ΣΙΝΕ ΠΑΡΙ (Πλάκα, τηλ. 3222071 - 3248057)

Ο τελευταίος των Μοικανών (περιπ.)

ΣΙΝΕ ΤΑΡΑΤΣΑ* (Μαντζαρωτιώτακη 76 Καλλιθέα τηλ. 93.73.150-9)

Togs-Παιχνίδια (κωμ. Κ)

ΣΤΕΛΛΑ (Οδός Τενέδου - Φωκίωνος Νέγρη, τηλ. 8674260)

Η παρέα των λύκων (Κ)

ΤΙΤΑΝΙΑ* (Πανεπ.-Θεμιστ. 3611147)

Κλειστό λόγω ριζικής ανακαίνισης

ΤΡΙΑΝΟΝ (Πατησ.-Κοδρίνος, 8215469)

Ο τελευταίος των Μοικανών (περιπ.)

ΤΡΟΠΙΚΑΛ ΑΣΣΟΣ-ΟΝΤΕΟΝ* (Καλλιθέα, 9594422) θερινό

Αλιεν 3 (περιπ. Κ)

ΦΛΕΡΥ (Οπισθεν ΙΚΑ Ζωγράφου, τηλ. 7710500)

Παντρεμένα ζευγάρια (κοιν. Κ-13)

ΦΛΕΡΥ (Καλλιθέα, τηλ. 9585247)

Οι αθόρυβοι (περιπ. Κ)

ΗΜΙΚΕΝΤΡΙΚΟΙ

ΑΛΕΚΑ (Ζωγράφου, τηλ. 7773608)

Glengarry Glen Ross

ΑΛΣΟΣ ΝΕΑΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗ-ΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ (Τηλ. 9336933)

Καζαμπλάνκα (περιπ. Κ)

ΑΝΕΜΩΝΗ (Περιστέρι, 5713077)

Παιχνίδια ολέθρου (περιπ. Κ)

ΖΑΪΡΑ (Γαλάτσι, τηλ. 2931526)

Το γεράκι της πράσινης κολάσεως (περιπ. Κ)

ΜΑΡΙΝΑ (Πλησίον Γυμνασίου Ταύρου, τηλ. 3470012)

Μοιραίο πάθος (ερωτικό Α)

ΣΠΟΡΤΙΓΚ (Ν. Σμύρνη, τηλ. 9333820)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΦΙΛΙΠ (Νέα Σμύρνη, τηλ. 9335587)

Μια ξανθιά στο πιάτο μου (κωμ. Κ)

ΣΥΝΟΙΚΙΑΚΟΙ

ANNA ΝΤΟΡ* (Πλατεία Γλυφάδας, τηλ. 8946617)

Αρωμα γυναίκας (Κ)

ΑΧΙΛΛΕΙΟΝ (Καλαμάκι, έναντι παλαιού Ρο-ντέο, τηλ. 9810515)

Μια ξανθιά στο πιάτο μου (κωμωδ. Κ)

ΠΟΛΕΝΑ (Ανω Πατήσια, τηλ. 2910695)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμ. Κ)

ΠΡΟΑΣΤΙΩΝ

ΑΕΛΛΩ (Τηλ. 22.117-23.420)

Αρωμα γυναίκας (Κ)

ΑΘΗΝΑΙΑ (Χαλκούτσι, τηλ. 0295-71515)

Νέος για πάντα

ΑΙΓΛΗ (Σαρωνίδα, τηλ. 0291-54261-54941)

Πράσινες ηγανιτές ντομάτες (κοιν. Κ-13)

Κυριακή: Κάπτεν Χουκ (περιπ. Κ)

ΑΚΤΗ (Ραφήνα, τηλ. 22117)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμ. Κ)

ΑΚΤΗ (Πλαζ Βουλιαγμένης, τηλ. 8961337)

Αρωμα γυναίκας (Κ)

ΑΛΕΞ (Πόρτο Ράφτη, τηλ. 0299-76034)

Πράσινες ηγανιτές ντομάτες (κοιν. Κ-13)

ΑΛΙΚΗ (Δροσιά, τηλ.2281563)

Ηρωας κατά λάθος (περιπ. Κ)

ΑΛΟΜΑ (Αργυρούπολη, τηλ. 9922397, 3211208)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΑΛΣΟΣ* (Δεκελείας 154, Ν. Φιλαδέλφεια, τηλ. 2532003)

1492 Χριστόφορος Κολόμβος (ιστορ. περιπ. Κ)

ΑΜΑΡΥΛΛΙΣ (Αγ. Παρασκευή, τηλ. 6396315)

Ο μπαμπάς μου ο ήρωας (κωμ. Κ)

ΑΜΙΚΟ (Χαλάνδρι, τηλ. 6815532)

Ο Δράκουλας

ΑΝΕΣΙΣ (Αγ. Θεόδωροι, τηλ. 0741-69150)

Ο τελευταίος των Μοικανών (Κ)

ΑΝΝΑ (Ν. Ερυθραία, τηλ. 8072827)

Ηρωας κατά λάθος (περιπ. Κ)

ΑΝΟΙΞΙΣ (Ευριπίδου 19 Ν. Ηράκλειο τηλ. 2833345)

Μοιραίο πάθος (ερωτ. Α)

ΑΝΤΖΕΛΑ (Λούτσα, τηλ. 0294 - 24030)

Ολα τα καλά σκυλιά πάνε στον παράδεισο

ΑΡΓΥΡΟΥΠΟΛΙΣ (Τηλ. 9620010)

Αρωμα γυναίκας - Βιτόριο Γκάσμαν (Α)

ΑΡΗΣ (Λούτσα Τηλ. 0294-84101)

Οι ασυγχώρητοι (περιπ.)

ΑΡΗΣ (Παραλία Μαρκοπούλου Ωρωπού Τηλ. 0295-32595)

Νέος για πάντα

ΑΡΤΕΜΙΣ (Βαβρώνα, τηλ. 88605)

Πέρα από το Κιλμάντζαρο (Κ)

ΑΣΤΡΟΝ (Λούτσα Τηλ. 0294-82249)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμ. Κ)

ΑΥΛΑΚΙ (Πόρτο Ράφτη τηλ. 71.374)

Μόνος στο σπίτι 2 (κωμ. Κ)

ΑΥΡΑ (Λούτσα Τηλ. 0294-83524)

Ο θάνατος σου πάει πολύ (Κ)

ΑΦΡΟΔΙΤΗ (Ελληνικό, τηλ. 9619044)

Νέος για πάντα

ΑΧΑΡΝΙΣ (Μενιδιό, τηλ. 2469970)

Ο τύπος με την Χάρλεϊ Ντάβινσον (περιπ. Κ)

ΒΑΡΚΙΖΑ (τηλ. 8973926)

Οι περιπέτειες ενός αόρατου ανθρώπου (Κ)

ΒΙΟΛΕΤΤΑ (Ανω Βούλα, τηλ. 8956719)

Παιχνίδια ολέθρου (περιπ. Κ)

ΒΛΑΣΤΟΣ (Αγ. Απόστολοι παραλία Καλάμου Τηλ. 0295-82765)

Μόνος στο σπίτι 2 (Κ)

ΓΑΛΑΖΙΑ ΑΚΤΗ (Άγιος Δημήτριος - Λαγονή-σι Τηλ. 0291-22.241)

Οι ασυγχώρητοι (Κ)

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΗΛΙΟΥ-ΠΟΛΗΣ (Εθνικής Αντιστάσεως - Ηλιούπολη, τηλ. 9919818)

Η πόλη των ονειρών (περιπ. Κ)

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΙΛΙΟΝ (ΑΣΤΕΡ) (Φιλοκτίτου και Νέστορος, Ν. Λισία)

Οι ασυγχώρητοι (περιπ.)

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΝΟΣΤΑΛ-ΓΙΑ (Ν. Ηράκλειο, τηλ. 2756894)

Ξεχωριστοί άνθρωποι (Κ)

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΠΕΤΡΟΥ-ΠΟΛΗΣ (Τηλ. 2650404)

Οι λευκοί δεν μπορούν να πηδήξουν (περιπ.)

ΔΗΜΟΤΙΚΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ ΧΟΛΑΡ-ΓΟΥ (Τηλ. 6511758)

Σιρανό (Κ)

ΚΑΛΟΣ ΓΙΑΛΟΣ (Πόρτος Ράφτη Τηλ. 0299-76244)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΚΑΤΕΡΙΝΑ (Χαϊδάρι)

Ο τόπος του έρωτα (κοιν. Κ)

ΚΑΤΙΑ (Καμένα Βούρλα, τηλ. 0235-22353)

Αλιεν 3 (Κ)

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΛΕΣΧΗ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ (Παραλία)

Το παιχνίδι των λυγμών (κοιν. Α)

ΚΟΡΑΛΙ* (Σαρωνίδα, τηλ. 54097)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΚΥΖΙΚΟΣ (Μεγάλο Πεύκο Τηλ. 0296-33154)

Σε κατάσταση πολιορκίας (περιπ.)

ΛΑΓΟΝΗΣΙ (Λαγονήσι, τηλ. 0291-23911)

Ο παίχτης (Κ)

ΜΑΪΑΜΙ (Μάτι Τηλ. 0294-34372)

Πράσινες ηγανιτές ντομάτες (Κ)

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ (Χαλάνδρι, 6012719)

Οι ήρωες του τελευταίου δάσους - Η πόλη των ονειρών. Ωρες 8.45 μ.μ. - 10.30 μ.μ.

MARIANNA (Παραλία Καλάμου, 0295-81277)

Οι αθόρυβοι (Κ)

MARIEΛ (Πόρτο Ράφτη, Τηλ. 0299-71335)

Αγρια ορχιδέα (περιπ. Α)

MARILENA (Αιγύπτου 123, Τερψιθέα - Ανω

Γλυφάδα, τηλ. 9612229)

Ο σωματοφύλακας (περιπ.)

ΜΠΟΜΠΟΝΙΕΡΑ (Κηφισιά, τηλ. 8019687)

Αρωμα γυναίκας (Κ)

NINET (Ανάβυσσος, τηλ. 0291-36037)

Κάθε μέρα αλλαγή προγράμματος. Ωρες 9-11 μ.μ.

ΠΑΛΛΑΣ (Ελευσίνα, τηλ. 5546990)

Φονικό όπλο 3 (περιπ. Κ-13)

ΠΑΡΚΙΝΓΚ ΚΙΝΕΤΤΑ (Κινέττα, τηλ. 0296/62994)

Επιστροφή στο Χάουαρντς Εντ (Κ)

ΠΛΑΝΗΤΗΣ (Ανω Βούλα, τηλ. 8991502)

Πράσινες ηγανιτές ντομάτες (κοιν. Κ-13)

ΠΟΡΤΟ ΡΑΦΤΗ (Τηλ. 73479)

Το βιβλίο της ζούγκλας (Κ)

ΡΙΑ (Βάρκιζα, τηλ. 8970844)

Ηρωας κατά λάθος (κωμ. Κ)

ΡΙΑ (Μάτι, τηλ. 0294/34778)

Αρωμα γυναίκας (Κ)

ΡΙΟ (Γλυφάδα, 9628758)

Πράσινες ηγανιτές ντομάτες (κοιν. Κ-13)

Σπηλαίτες και Σπηλιώτες

Από τον μύθο του Κένταυρου Χείρωνα και τα σπηλιωμένα παιδιά στους Αγίους της Ορθοδοξίας

Του **Χρήστου Θ. Οικονομόπουλου**

Παιδοχειρουργού, μέλους της Ε.Σ.Ε

Ο ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ άνθρωπος της Μεσολιθικής εποχής είχε για κατοικία του τα σπήλαια. Κατά τη Νεολιθική εποχή όταν έγινε γεωργός, δεν εγκατέλειψε τελείως τις σπηλιές, αλλά τις μετέφερε σε τόπους λατρείας. Αυτό έγινε για τις σπηλιές με Ν.Δ. άνοιγμα που έχουν δίπλα τους πηγή με τρεχούμενο πόσιμο νερό. Τα σπήλαια αυτά είναι δροσερά το καλοκαίρι και ζεστά το χειμώνα.

Ο Ελλαδικός άνθρωπος της Μυκηναϊκής εποχής είτε ήταν απλό μέλος της κοινότητας, είτε ιερέας - μάγος - ιατρός, είχε γοητευθεί και ταυτόχρονα φοβηθεί από τη γέννηση των δυσπλαστικών παιδιών, που τους έδιναν μαγικές ακόμη και υπερφυσικές ιδιότητες, ιδίως εκείνων που είχαν παράλυτα τα κάτω άκρα από βλάβη της σπονδυλικής στήλης (Μηνιγγοκήλη, μυελομηνιγγοκήλη, διασθηματομυελία, δισχιδή ράχη κλπ).

Εκείνη την εποχή πίστευαν ότι τα παιδιά αυτά ήταν κτυπημένα από θεϊκό κεραυνό στο κέντρο της ράχης τους, γι' αυτό τα ονόμαζαν Κενταύρους, («κεντείν» στο κέντρο της ράχης), Φόλους, Πάνας, Σηλινούς κλπ. Σήμερα ο λαός τους ονομάζει Κεντήριδες, Αντρειωμένους, Καλαντρειωμένους, Διγενήδες (επιβίωση του Διογενή) Χαούνια (από το Χάος που σημαίνει σπήλαιο).

Τα ανάπηρα αυτά παιδιά ο Ελλαδικός ιερέας - μάγος - ιατρός παρ' ότι πίστευε ότι ήταν νόθα από κλεψιγαμία ή επιμιξία με άλλη ομάδα, εφρόντιζε να μην τα φονεύει, αλλά να τα παραδίδει τελετουργικά πάλι στη φύση, τοποθετώντας τα μέσα σε σπήλαια, γιατί ήταν ανεπιθύμητα στην κοινότητα.

Μέσα στα σπήλαια τα πρόσφερε και τα αφιέρωνε σε ειδικούς θεούς, ημίθεους και ήρωες οι οποίοι τα προστάτευαν όπως τον Απόλλωνα, την Αθηνά, τον Ερμή, τον Ηφαιστο, τον Πάνα, τον Ηρακλή, τον Αχιλλέα κλπ. Αγαλματίδια των θεών αυτών ευρέθηκαν σε ελληνικά σπήλαια. Ο λαός ονόμαζε αυτούς τους θεούς, ημίθεους και ήρωες, Σπηλαίτες, όπως αναφέρει ο Πausανίας (Paus. 10.432,3).

Κένταυρος

Η αρχή της εθιμικής πράξεως του σπηλιώματος των παιδιών με δισχιδή ράχη και μηνιγγοκήλη ανάγεται -όπως αναφέραμε- στους Μυκηναϊκούς χρόνους. Η Ελληνική Μυθολογία αναφέρει ότι ο Κρόνος, όταν ήταν σε μεγάλη ηλικία (γέρων), καταπάτησε την ηθική τάξη και ήλθε σε παράνομο ένωση, κατόπιν αρπαγής, με τη θυγατέρα του Ωκεανού του έθνους των Φιλύρων, την παρθένα Φιλύρα. Οι Φιλύρες ήταν αλλόφιλοι που

Ο Κένταυρος Χείρων, ο οποίος κατά την παράδοση ήταν γνώστης πολλών φαρμάκων, παριστάνεται σε αγγείο, ενώ μεταδίδει τις γνώσεις του στον νεαρό Αχιλλέα. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου).

ζούσαν στα παράλια του Ευξείνου Πόντου. Η Φιλύρα νύμφη περιφρόνησε τον κρονόληρο θεό για την ατίμηση και κατέφυγε στο Πήλιο. Στις ακρώρειες του Πηλίου γέννησε ένα παιδί με μυελομηνιγγοκήλη (Κένταυρο). Η Φιλύρα αφού το διαάλγησε 40 νύκτες στα γύρω βουνά, το σπηλιώσε σε ένα σπήλαιο νυμφών και μετά αυτοκτόνησε (πιθανόν έπαθε ψύχωση της λοχείας, το σημερινό λαϊκό «Ξαρμένιασμα»). Το παιδί αυτό της Φιλύρας που κατόρθωσε να επιζήσει με τη βοήθεια άλλων νυμφών, ήταν ο Κένταυρος Χείρων, γι' αυτό το λέγαν και Φιλυρίδη. Όταν αντρώθηκε δηλ. μεγάλωσε στον άντρον (σπήλαιο), αναδείχθηκε σπουδαίος θεραπευτής και σοφός διδάσκαλος των αντρωμένων και καλαντρωμένων παιδιών. Επειδή ήταν και ο ίδιος άρρωστος, αναδείχθηκε σε θεραπευτή και λυτρωτή των άλλων Κενταύρων.

Διακρίθηκε δε για τη δικαιοσύνη και τη φιλανθρωπία του προς τα παιδιά αυτά. Γι' αυτό ο Απόλλων τον καταξίωσε και έγινε μάντης - ιερέας - ιατρός. Ήταν ο πρώτος που τοποθέτησε πάνω στο σάκκο της μηνιγγοκήλης το βότανο Κενταύριο (το σημερινό λαϊκό Σκουροβότανο) για σύγκλιση και συρρίκνωση του σάκκου της μηνιγγοκήλης. Επίσης, επινόησε τις ελαφρές πατερίτσες από ξύλο Φιλύρας αντί για τους «Ηφαιστειούς έπαφους».

Ο Χείρων Κένταυρος έδιδασκε στα σπηλιωμένα παιδιά ότι η αρχή κάθε θεραπείας είναι ο αγώνας εναντίον της δυσαρμονίας. Τα παιδιά αυτά είχαν ακράτεια ούρων, κοπράνων, τρο-

φονευρωτικά έλκη στους γλουτούς και στα κάτω άκρα και μεγάλα ψυχολογικά προβλήματα, υδροκεφαλικές κραυγές, υπομανιακές καταστάσεις, μελαγχολίες, άγχος κ.ά. Για να γαληνέψει την βασανισμένη ψυχή τους χρησιμοποιούσε ψυχωσματικές μεθόδους, όπως το ψυχόδραμα (εικονικές μάχες - παιχνίδια), τη μουσική (λύρα του Απόλλωνος) και την πόση παλιού κρασιού.

Ο αριθμός των σπηλιωμένων παιδιών στο σπηλαιοκοινόβιο του Κενταύρου Χείρωνος δεν ξεπερνούσε ποτέ τον αριθμό 39 σε ανάμνηση του διαλαλήματος της μητέρας του.

Σπηλαιοκοινόβια Κενταύρων ή άγριες φυλές σπηλαϊτών όπως τις ονόμαζαν, υπήρχαν στην Καππαδοκία, Παφλαγονία, Πόντο, Φρυγία, Λυδία, Καρία, Λυκία, Κιλικία, Θράκη, Σαμοθράκη, Πάφο, Τυρό, Δαμασκό, Κω, Ρόδο, Θήρα, Κρήτη, Κάρυστο, Κύθηρα, Πήλιο, Πίνδο, Αιτωλία, Κορινθία, Ηλιδα, Ολυμπία, Αζανιάδα (Καλάβρυτα), Ταύγετο.

Η Ελληνική Μυθολογία αναφέρει ότι ο συνολικός αριθμός των Κενταύρων, στον κυρίως ελλαδικό χώρο ήταν περίπου, πεντακόσιοι.

Σήμερα, στον ελλαδικό χώρο γεννιούνται 1-4% παιδιά με μηνιγγοκήλη και δισχιδή ράχη.

Σπηλιώτες

Μετά την επικράτηση του Χριστιανισμού κατά τη Βυζαντινή εποχή, τους σπηλαίτες θεούς των αρχαίων αντικατέστησαν οι **Σπηλιώτες** μικροί άγιοι, όσοι και μάρτυρες που άγια-

σαν μέσα σε σπήλαια.

Οι Σπηλιώτες άγιοι έκτισαν σπηλαιώδεις και υπόσκαφες εκκλησίες όπου προστάτευαν τα σπηλιωμένα παιδιά. Σπηλιώτες άγιοι που έζησαν και αγίασαν σε σπήλαια ήταν ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης, ο Άγιος Γεώργιος ο Σπηλιώτης, ο Άγιος Νεόφυτος, ο Άγιος Ιάκωβος, ο Άγιος Βλάσιος και η Αγία Κυριακή.

Την εποχή της Τουρκοκρατίας, όταν γεννιόταν παιδί με δισχιδή ράχη και μηνιγγοκήλη έπρεπε τις πρώτες 40 ημέρες από τη γέννησή του η μάνα του, με τη βοήθεια της μητέρας της και της μαμμής, να το διαλαλήσει στα τρίστρατα, στους λόφους, στις ράχες, στα βουνά και στα όρη (στις ακρώρειες των αρχαίων), ως εξής: «Ακούστε όρη και βουνά, το παιδί μου γεννήθηκε αντρειωμένο και κανένα δεν φοβάται, μόνο το Θεό φοβάται», ή «βουνά, λαγκάδια, ακούστε το, γέννησα ένα καλαντρειωμένο, δώστε του χρόνια, δώστε του γεροσύνη και κάνετε το απέθαντο όπως είσατε και φτούνα»..

Η έκφραση του πόνου της αυτού έχει σκοπό να υψώσει, να δικαιώσει μέσα στη ψυχή της το σημαντικό νόημα ότι δεν φονεύει το παιδί της, ότι δεν πρόκειται να προβεί σε βρεφοκτονία. Το διαλαλεί, πριν το σπηλιώσει, δηλαδή το θέτει στη διάθεση του Θεού, να αντρωθεί μακριά από εκείνη κοντά όμως στους τόπους της λατρείας στα σπήλαια με σπηλαιώδεις εκκλησίες, όπως π.χ. της Παναγίας της Χρυσοσπηλιώτισσας ή της Μεγαλοσπηλιώτισσας κ.λπ.

Τα τελευταία εκατό χρόνια στον ελλαδικό χώρο τα αντρειωμένα παιδιά με μηνιγγοκήλη κ.λπ τα διαλαλούσαν τη νύχτα στο δρόμο, όταν τα πήγαιναν για ενκοίμηση έξω από σπηλαιώδεις εκκλησίες, όπως στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου. Το πρωί η μάνα εξομολογείτο στον πνευματικό, ο οποίος την τιμωρούσε με «Κανόνα» για να εξιλεωθεί. Στη συνέχεια ο ιερέας βάφτιζε το βρέφος μέσα στη σπηλαιώδη εκκλησία και το ονόμαζε πάντοτε **Σπήλιο**.

Το παιδί αυτό για να το ξεχωρίζουν στην κοινότητα το προσφώνουσαν σπηλιάκι, σπηλιαδάκι, σπηλιουκάτσι, σπηλιώτη από το εικονικό σπήλιωμα και τη βάφτιση σε σπηλαιώδη εκκλησία. Διασώζονται ακόμη επώνυμα, όπως Σπηλιώτης, Σπηλιωτόπουλος, Σπηλιωτάκης κ.λπ.

Με τον τρόπο αυτό μέσα από τις 70 γενεές που μας χωρίζουν από τη Μυκηναϊκή εποχή φθάσαμε στον ένα Θεό, χωρίς να χάσουμε τους άλλους θεούς, τους ημίθεους και τους ήρωες, που εξακολουθούν παράλληλα στη ψυχή του λαού να ξαναζούν σαν άγιοι, μάρτυρες και όσοι στη νεοελληνική πια μυθολογία και το νεοελληνικό πολιτισμό που είναι αδιάσπαστη συνέχεια του αρχαίου.